

ANDRZEJ ZAHORSKI
(Warszawa)

POLSKA HISTORIOGRAFIA XVIII WIEKU PO DRUGIEJ WOJNIE ŚWIATOWEJ

W badaniach nad dziejami XVIII w. uwidoczniły się te same tendencje, które były znamienne i dla innych okresów historii Polski po drugiej wojnie światowej. Tendencje te i zainteresowania zmieniały się parokrotnie, a zmiany te powstawały często w zależności od bieżącej sytuacji politycznej. W pierwszych latach po wojnie ukazują się prace pisane w czasie wojny często przez historyków o uznanym autorytecie w okresie międzywojennym (W. Konopczyński, *Fryderyk Wielki a Polska*, Poznań 1947; J. Feldman, *Stanisław Leszczyński*, Warszawa 1945). W latach 1949 - 1955 wzmożyły się żądania władz, aby proces historyczny był przebadany i interpretowany w myśl założeń metodologii marksistowskiej, tak jak ją wówczas rozumiano. Oznaczało to w badaniach nad XVIII w. ostrą ocenę dotychczasowej historiografii, uwypuklenie walki klasowej na wsi, podkreślenie ideologii najbardziej radykalnych. Niekorzystnym następstwem tego okresu w historiografii było schematyczne czarno-białe przedstawianie procesu historycznego, zaniedbania w badaniach nad dziejami politycznymi i kulturą. Do pozytywów należy ukazanie się wielu wartościowych wydawnictw źródłowych oraz rozszerzenie badań nad historią wsi i rolnictwa polskiego. W następnych latach, poczynając od 1956 r., zaznaczyło się odchodzenie od ujęć nadmiernie schematycznych, silnie podkreślono potrzebę badań nad dziejami kultury i ukazania miejsca Polski w Europie. W ostatnim dziesięcioleciu prymat badawczy uzyskały badania nad historią społeczną, przy zastosowaniu metod socjologicznych. Z punktu widzenia poszczególnych etapów chronologicznych badania nad wiekiem XVIII nie są równomierne. Znacznie więcej prac poświęcono okresowi panowania Stanisława Augusta niż Sasów. Z kolei ostatnie lata rządów Stanisława Augusta — Sejm Czteroletni, targowica i powstanie kościuszkowskie — zaowocowały większą liczbą książek niż wcześniejszy okres jego panowania.

WYDAWNICTWA ŹRÓDŁOWE

Zacznijmy ten przegląd od wydawnictw źródłowych poświęconych wsi polskiej. W tej grupie wydawnictw znajdują się zarówno wybory źródeł, jak też i całe zespoły akt odnoszących się do problematyki wiejskiej, cha-

rakteryzujące jakąś instytucję istotną z punktu widzenia spraw chłopskich lub ukazującą położenie wsi w określonym regionie kraju. Jedną z pierwszych publikacji zawierających wybór źródeł, w większości ekscerpty z publicystyki charakteryzującej reformy chłopskie w Polsce XVIII w., opracował Stefan Inglot. Zagadnienie ciekawe, jednak staranność edytorska wydawnictwa — zawarte tam tłumaczenia tekstów łacińskich i objaśnienia wydawcy — spowodowały liczne zastrzeżenia recenzentów¹. Ważny temat suplik chłopskich doczekał się starannie opracowanego wydawnictwa².

Działalność referendarii koronnej została ukazana w opublikowanych księgach za lata 1698 - 1732 oraz 1768 - 1794³. Opublikowano też inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego oraz dóbr biskupstwa chełmińskiego⁴. Interesujący materiał taryfy mostowego i grobelnego za rok 1767 dla województw lubelskiego, poznańskiego i kaliskiego opracował Zbigniew Góralski⁵. Przedmiotem dyskusji naukowej było powstanie chłopów szawelskich, materiały do tej sprawy ogłosili Witold Kula i Janina Leskiewiczowa⁶. Obszernego wyboru materiału do dziejów sądownictwa dokonał Janusz Deresiewicz — obrońca kontrowersyjnej tezy handlu chłopami w Rzeczypospolitej w XVIII w.⁷ Z wydawnictw dotyczących pewnych regionów wymienić trzeba poświęcone hrabstwu tarnowskiemu i ekonomii malborskiej⁸. Bardzo cennym wydawnictwem źródłowym do dziejów gospodarczych wsi i miast, a także spraw demograficznych są oczywiście lustracje. Przede wszystkim dwa ośrodki, krakowski i warszawski, mają w tym zakresie najpoważniejsze osiągnięcia wydawnicze⁹.

¹ *Próby reform włościańskich w Polsce XVIII wieku. Wybór źródeł*. Opracował i wstępem zaopatrzył S. Inglot, Wrocław 1952. Rec.: J. Michalski i E. Rostworowski, „Przeg. Hist.”, t. 44, 1953, z. 1/2.

² *Supliki chłopskie XVIII w. Z archiwum prymasa Michała Poniatowskiego*. Wyd. J. Leskiewicz i J. Michalski. Wstępem opatrzył S. Arnold, Warszawa 1954.

³ *Księgi Referendarii Koronnej z czasów saskich. Sumariusz*, t. 1, 1698 - 1732, oprac. M. Woźniakowa, Łódź 1969. *Księgi Referendarii Koronnej z drugiej połowy XVIII wieku*, wyd. A. Keckowa i W. Pałucki. Przedmowa S. Arnold; t. 1: 1768 - 1780, Warszawa 1955; t. 2: 1781 - 1794, Warszawa 1957.

⁴ *Inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego*, t. 1: od XVI do połowy XVIII w. Wyd. W. Rusiński, Wrocław 1955; t. 2: z lat 1751 - 1775; tenże, Wrocław 1959; *Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego*. Wyd. R. Mienicki, Toruń 1956, t. 1: 1646 i 1676, t. 2: 1723 - 1747.

⁵ *Taryfa mostowego i grobelnego województwa lubelskiego z 1767*. Opracował Z. Góralski, „Kwartalnik HKM”, R. 4, 1956, nr 3; *Taryfa mostowego i grobelnego Wielkopolski z 1767. Województwo poznańskie i kaliskie*. Oprac. Z. Góralski. *St. i Mat. do Dziejów Wielkopolski i Pomorza*, t. 5, 1959, z. 2.

⁶ *Źródła do dziejów powstania chłopów szawelskich w 1769 r.* Oprac. W. Kula i J. Leskiewiczowa. *Teki Archiwalne*, t. 5, 1957, s. 228 - 333.

⁷ *Materiały do dziejów chłopstwa wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku*. Z ksiąg grodzkich wyboru dokonał i wydał J. Deresiewicz. T. 1: województwo poznańskie, t. 2: województwo gnieźnieńskie, t. 3: województwo kaliskie, Wrocław 1956.

⁸ *Akta w sprawach chłopskich hrabstwa tarnowskiego z połowy XVIII w.* Oprac. i wyd. S. Grodziski, Kraków 1970. *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, wyd. W. Hejnosz, t. 5, Toruń 1971.

⁹ *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 1: powiat krakowski, proszo-

W obszernym wyborze przedstawiono wykaz powinności pańszczyźnianych, zapisanych w urbarzach na Śląsku XVIII w.¹⁰ Opublikowano dla Bydgoszczy i Warszawy istotny materiał do dziejów gospodarczych — rejestry podatkowe i ekonomiczne¹¹. Inwentarze mieszczańskie, materiał tak ważny dla charakterystyki zamożności mieszczaństwa, został opublikowany odnośnie do Poznania w pierwszej połowie XVIII w.¹² Ciekawy materiał do charakterystyki zawodowej i mentalności marginesu społecznego Warszawy przynoszą opublikowane przez Zofię Turską zeznania oskarżonych przed sądami marszałkowskimi w Warszawie¹³. Opublikowane przez Jana Wąsickiego *Opisy miast polskich z lat 1793 - 1794* cz. I - II (Poznań 1962) pozwalają na ocenę sytuacji gospodarczo-społecznej miast polskich w drugiej połowie XVIII w. Opisy te zostały sporządzone na życzenie władz pruskich i obejmują tereny zagarnięte przez Prusy w drugim rozbiórce.

W latach pięćdziesiątych dyskusja naukowa o ważnych następstwach dotyczyła sprawy publikacji diariusza Sejmu Czteroletniego. W jej wyniku zdecydowano odsunąć na później druk diariusza, a przede wszystkim opublikować materiał źródłowy dotyczący podstawowej kwestii społecznej w latach 1788 - 1792. W wyniku tych ustaleń powstała koncepcja wydawnictwa źródłowego poświęcona temu problemowi pt. *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, jej realizację powierzono Januszowi Wołińskiemu, Jerzemu Michalskiemu i Emanuelowi Rostworowskiemu. Redaktorzy opublikowali pięć tomów: pierwszy dotyczył sprawy chłopskiej (Wrocław 1955), w t. 2 - 5 (1959 - 1961) przedstawiono sprawę mieszczańską, natomiast tom 6 — kończący całość tego imponującego zamierzenia naukowego, a poświęcony sprawie żydowskiej (1969) — został opracowany przez ten sam zespół redaktorski uzupełniony przez Artura Eisenbacha. Wydawnictwo niniejsze stworzyło podstawy do badań nad podstawowymi zmianami zachodzącymi w strukturze społecznej w ostatnich latach istnienia Rzeczypospolitej.

---

wicki i księski, wyd. A. Falniowska-Gradowska, I. Rychlikowa, Wrocław 1962; Lustracja województwa krakowskiego 1765. Cz. 1: powiaty sądecki, szczyrzycki, biecki, czchowski oraz księstwa zatorskie i oświęcimskie, Kraków 1973. Lustracja województwa sandomierskiego 1789. Cz. 2: powiat radomski; Cz. 3: powiat wiślicki. Wyd. H. Madurowicz-Urbańska, Wrocław 1967 - 1968. Lustracja województwa płockiego 1565 - 1789. Wyd. A. Sucheni-Grabowska, S. Szacherska, Warszawa 1965; Lustracja województwa rawskiego 1789. Wyd. Z. Kędzierska, Wrocław 1971; Lustracja województwa wielkopolskich i kujawskich 1789. Cz. 3: województwo łęczyckie i brzesko-kujawskie. Wyd. A. Tomczak przy współpracy Z. Kędzierskiej, Warszawa 1977.

¹⁰ *Urbarze śląskie*, t. 2: *Urbarze śląskie z końca XVIII w.* Wyboru dokonali i do druku przygotowali K. Orzechowski, Z. Szkurlatowski. Red. S. Inglot, Wrocław 1961.

¹¹ *Rejestry ekonomiczne miasta Bydgoszczy z lat 1742 - 1951 - 1965*, wyd. R. Kabciański, Bydgoszcz 1970; *Rejestry podatkowe i taryfy nieruchomości 1510 - 1770*, wyd. A. Berdecka, J. Rutkowska, A. Sucheni-Grabowska, Warszawa 1963.

¹² *Inwentarze mieszczańskie z XVIII w. Z ksiąg miejskich i grodzkich Poznania*. T. 1: z lat 1700 - 1758. Przygotowali do druku J. Burszta, C. Łuczak, Poznań 1962.

¹³ *Z rontem marszałkowskim przez Warszawę. Zeznania oskarżonych z lat 1787 - 1794*. Opracowanie i wstęp Z. Turska, Warszawa 1961.

Wydawnictwa diariuszy sejmowych, które dzięki Władysławowi Konopczyńskiemu były publikowane licznie uprzednio, w latach powojennych nie miały tak dużej popularności. Dla czasów saskich odosobnione wydawnictwo tego rodzaju opublikował Przemysław Smolarek¹⁴. Za pozyteczną uznać należy kontynuację, a zarazem zakończenie monumentalnego wydawnictwa *Volumina Legum*. Opublikowano tom 10, obejmujący *Konstytucje sejmu grodzieńskiego z 1793 roku*, wydany przez Zdzisława Kaczmarka przy współudziale Józefa Matuszewskiego, Michała Szczanieckiego i Jana Wąsickiego (Poznań 1952). Kilkakrotnie wydawano tekst Konstytucji 3 maja. Na uwagę zasługuje naukowe jej wydanie, opracowane przez Jerzego Koweckiego i opatrzone przedmową Bogusława Leśnodorskiego pt. *Konstytucja 3 maja 1791. Statut Zgromadzenia Przyjaciół Konstytucji Rządowej 3 Maja* (Warszawa 1981). Praca ta oczekiwała na opublikowanie przez lat dziesięć, ponieważ cenzura obawiała się zaprobować pełną tytulaturę monarszą Stanisława Augusta.

Niewiele w zestawieniu z materiałami do historii gospodarczej opublikowano źródeł do historii dyplomacji. Odosobnioną pozycję wydawniczą, jeśli chodzi o korespondencję dyplomatów obcych przebywających w Polsce, stanowią raporty rezydentów francuskich z Gdańska w XVIII w. Raporty przynoszą interesujący materiał z zakresu sytuacji politycznej i gospodarczej Polski XVIII w. i świadczą o dobrej na ogół orientacji dyplomatów francuskich w sprawach polskich¹⁵. Polityce polskiej oraz mocarstw ościennych wobec Polski w ostatnim roku Sejmu Czteroletniego poświęcono parę wydawnictw, zajmując się korespondencją Stanisława Augusta z polskim posłem w Petersburgu Augustynem Debolim oraz raportami dyplomatycznymi posła pruskiego Hieronima Lucchesiniego i listami austriackiego chargé d'affaires Benedykta de Caché¹⁶.

Badania nad powstaniem kościuszkowskim cieszyły się, szczególnie w pierwszych latach po wojnie, dużą popularnością. Ukazało się też parę wydawnictw źródłowych poświęconych tej tematyce, w tym cenny przyczynek *Z korespondencji Kościuszki urzędowej i prywatnej 1790 - 1817* (wyd. Adam Mieczysław Skalkowski, Kórnik 1946). Wydano dwa popularnonaukowe wydawnictwa źródłowe, dobrze opracowany wybór pism, rozkazów, ustaw Tadeusza Kościuszki oraz wybór materiałów do historii

¹⁴ *Diariusz Sejmu Walnego warszawskiego 1701 - 1702*, Warszawa 1962.

¹⁵ *Raporty rezydentów francuskich w Gdańsku w XVIII w.*, t. 1: 1715 - 1719; t. 2: 1720 - 1721, wyd. E. Cieślak, J. Rumiński, Gdańsk 1964; t. 3: 1787 - 1790, wyd. E. Cieślak, Gdańsk 1976.

¹⁶ *Rok nadziei i rok klęski 1791 - 1792. Z korespondencji Stanisława Augusta z posłem polskim w Petersburgu Augustynem Debolim*. Wybór i opracowanie J. Łojek, Warszawa 1964; *Dyplomacja pruska w przeddzień drugiego rozbioru Polski (Ostatni rok Sejmu Czteroletniego w świetle raportów dyplomatycznych posła pruskiego Hieronima Lucchesiniego)*, wyd. H. Kocój, Kraków 1973; *Ostatni rok Sejmu Czteroletniego w świetle listów chargé d'affaires dworu wiedeńskiego Benedykta de Cachégo (listy de Cachégo do Wacława Kaunitza z Warszawy od kwietnia do sierpnia 1792)*. Wybór i oprac. H. Kocój 1977; rec. Łukasz Kądziała, „Kronika Warszawy”, 1985, nr 3/4.

sztuki wojennej, gdzie wartościową pozycję stanowią rozkazyienne komendantów miasta Warszawy i Księstwa Mazowieckiego od 19 IV 1794 do 3 XI 1794¹⁷. Najwartościowszym wydawnictwem źródłowym jest jednak opublikowanie *Akt powstania Kościuszki*, t. 3: *Korespondencja Najwyższego Naczelnika. Protokoły patentów. Akces do powstania narodowego* (wyd. Włodzimierz Dzwonkowski, Emil Kipa, Roch Morcinek, Wrocław 1955). Jest to kontynuacja wydawnictwa *Akt powstania*, których dwa pierwsze tomy, wydane przez Szymona Askenazego i Włodzimierza Dzwonkowskiego, ukazały się drukiem w Krakowie w 1918 r.

Sporo uwagi poświęcili historycy dziejom oświaty w Polsce w XVIII w. Opublikowano dwa wybory pism oraz listy Stanisława Konarskiego¹⁸. Przede wszystkim jednak zainteresowano się organizacją i działalnością Komisji Edukacji Narodowej. Wydano bardzo ważne źródło do dziejów KEN, raporty wizytatorów ze szkół w Wielkim Księstwie Litewskim, a także instrukcję dla wizytatorów i raporty Szkoły Głównej Koronnej, poświęcone pracy wizytatorów¹⁹. Podjęto kontynuację protokołów posiedzeń KEN, które za lata 1773 - 1785 opublikował T. Wierzbowski w latach 1910 - 1915. Wydanie protokołów posiedzeń KEN za lata 1786 - 1794 przez Tadeusza Mizię zostało zrealizowane na skutek odnalezienia przez wydawcę odpisu z oryginału protokołów, dokonanego przez nieznanego kopistę na przełomie XVIII i XIX w.²⁰ Kamilla Mrozowska wybrała, wstępem i przypisami zaopatrzyła *Pisma i projekty pedagogiczne doby KEN* (Wrocław 1973). Mrozowska opracowała też i wstępem opatrzyła pracę pt. *Grzegorz Piramowicz, Powinności nauczyciela oraz wybór mów i listów* (Wrocław 1960). Zainteresowanie teatrem w XVIII w. zaowocowało wydaniem źródeł do historii teatru warszawskiego²¹, a także wydaniem fotooffsetowym dzieła Wojciecha Bogusławskiego, *Dzieje Teatru Narodowego* (Warszawa 1965).

Opublikowano sporo materiałów odnoszących się do działalności politycznej, a także literackiej Józefa Wybickiego. Ukazały się przede wszy-

¹⁷ *Kościuszko Tadeusz*, Pisma wybrał, objaśnił i wstępem poprzedził Henryk Mościcki, Warszawa 1947; *Polska sztuka wojenna w okresie powstania kościuszkowskiego. Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej*. Opracował A. Zahorski, zeszyt 10, Warszawa 1950.

¹⁸ S. Konarski, *Pisma wybrane*, t. 1 - 2. Oprac. J. Nowak-Dłużewski, wstęp Z. Liibera, Warszawa 1955; tenże, *Pisma pedagogiczne*. Wstęp i objaśnienia Ł. Kurdybacha, Wrocław 1959 (opracowanie niestaranne), tenże, *Listy, 1733 - 1771*, zebrał i opracował J. Nowak-Dłużewski, Warszawa 1962.

¹⁹ *Raporty generalnych wizytatorów szkół Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim (1782 - 1792)*, opracowały: K. Bartnicka, I. Szybiak, Wrocław 1974; *Instrukcje dla wizytatorów generalnych szkół KEN 1774 - 1794*, oprac. K. Bartnicka, I. Szybiak, Wrocław 1976; *Raporty Szkoły Głównej Koronnej o generalnych wizytach szkół KEN 1787 - 1793*. Wybrała i wstępem poprzedziła K. Mrozowska, Wrocław 1981.

²⁰ *Protokoły posiedzeń KEN 1786 - 1794*, opracował T. Mizia, Wrocław 1969.

²¹ *Źródła do historii teatru warszawskiego od roku 1762 do roku 1833*, oprac. K. Wierzbicka, Wrocław 1955; *Warszawski teatr Sułkowskich. Dokumenty z lat 1774 - 1785*, przygotował M. Rulikowski, opracowała, wstępem i komentarzem opatrzyła B. Król, Wrocław 1957. Krytyczne omówienie, Z. Wołoszyńska, *Wokół antrepryzy teatralnej Sułkowskich*, Archiwum Literackie 1960.

stkim trzy tomy *Archiwum Wybickiego*. Tom pierwszy tego wydawnictwa objął *Papiery polityczne i korespondencję za Niepodległej Rzeczypospolitej i na emigracji 1768 - 1801*. Praca ta jest nieodzowna dla wszystkich badaczy zajmujących się Oświeceniem, a także czasami napoleońskimi²². Aczkolwiek sporządzone na podstawie notatek i wyciągów wydawcy ukazało się też wznowienie *Listów patriotycznych* (Wrocław 1955) w opracowaniu Kazimierza Opalka oraz wybór — *Uwory dramatyczne*, opracowany i wstępem opatrzony przez Romana Kaletę (Warszawa 1963). Najnowszą pozycję wznowioną z dorobku Józefa Wybickiego pt. *Mysli politycznie o wolności cywilnej* (Wrocław 1984) opatrzyl wstępem E. Rostworowski, a opracował edycję Zbigniew Nowak. Jest to praca ciekawa i mało znana. E. Rostworowski podkreśla we wstępie, że nawet Władysław Konopczyński nie docenił jej znaczenia. Naturalnie, radykalna grupa publicystów i pisarzy politycznych zgrupowanych wokół Hugo- na Kołłątaja wraz ze swym ideowym przywódcą budziła żywe zainteresowanie historyków po wojnie. Najwięcej prac Kołłątaja ogłosił Bogusław Leśnodorski. Oprócz wstępów do wydawnictw źródłowych *Kuźnica Kołłątajowska* (Wrocław 1949) oraz *Hugo Kołłątaj. Wybór pism politycznych* (Wrocław 1952) opublikował starannie *Listy anonima i prawo polityczne narodu polskiego* (współwydawca Helena Wereszycka, Warszawa 1954), opatrując to dzieło obszernym i ciekawym, chociaż kontrowersyjnym, wstępem. Na uwagę zasługuje też wydanie *Wyboru pism Franciszka Salezego Jezierskiego*, ze wstępem Jerzego Ziomka (Warszawa 1952 r.).

Jeśli chodzi o literaturę piękną, to pragnę wyłącznie wskazać na opublikowanie tych dzieł, które mają charakter utworów politycznych. Pod tym właśnie kątem Jan Kott sporządził *Antologię poezji polskiego Oświecenia* (Warszawa 1954). Antologię *Literatury barskiej* opracował Janusz Maciejewski (Wrocław 1976). Na uwagę zasługuje *Poezja powstania kościuszkowskiego*, ostra pod względem politycznym, piętnująca zdrajców, wzorująca się na rewolucyjnej Francji i zawierająca akcenty społeczne, zachęcające chłopów do walki. Tę anonimową prawie w całości poezję zebrał, objaśnił i wstępem opatrzyl Juliusz Nowak Dłużewski (Kielce 1946).

Przechodząc do scharakteryzowania wydawnictw zawierających korespondencję, pragnę zwrócić uwagę, że opublikowano dalszy tom *Korespondencji Jana Śniadeckiego*, w której ukazano sytuację w Szkole Głównej, a przede wszystkim rozgrywki polityczne i osobiste wśród profesorów w latach Sejmu Czteroletniego i podkreślono wysiłki Śniadeckiego zmierzające w kierunku ratowania KEN w czasie targowicy i sejmu

²² *Archiwum Wybickiego*, t. 1: 1768 - 1801; t. 2: 1802 - 1822, zebrał i wydał A. M. Skałkowski, Gdańsk 1948 - 1950, t. 3: z materiałów zebranych przez A. M. Skałkowskiego, A. Lewaka, przygotował do druku A. Bukowski, Gdańsk 1978.

grodzieńskiego 1793 r.²³ Listy Stanisława Trembeckiego opracowane przez Jana Kotta i Romana Kaletę, t. 1 - 2 (Wrocław 1954), gdzie największe miejsca zajmują sprawy długów poety, ukazują także ludzi epoki i zawierają trochę informacji o niektórych sprawach politycznych (np. konfederacji barskiej, aferze Dogrumowej). Inaczej przedstawia się treść korespondencji Ignacego Krasickiego, która jest przede wszystkim inteligentnie napisaną kroniką współczesnych wydarzeń politycznych. Sporo też zawiera wiadomości o sprawach istotnych z dziedziny kultury. Inny zupełnie charakter ma korespondencja Franciszka Karpińskiego, gdzie spletają się przede wszystkim dwa wątki: kłopoty majątkowe piszącego i współczesne zagadnienia kulturalne. Natomiast Adam Naruszewicz w swej korespondencji z królem poruszał również sprawy polityczne, stwarzając dzięki temu ważny dokument historyczny²⁴. Z czasów saskich ukazało się jedno wydawnictwo zawierające korespondencję, a mianowicie znakomitej na polu kultury osobistości biskupa Andrzeja Załuskiego. Starannie opracowane, zawiera sporo wiadomości politycznych, odbija kulturalne zainteresowania piszącego i jego gospodarcze kłopoty²⁵.

Ukazały się też wybory tekstów z czasopism stanisławowskich. „*Monitor*” 1765 - 1785. Wybór, opracowanie i wstęp Elżbieta Aleksandrowska, Wrocław 1976. Wydawca ukazał różne koleje pisma, dobrze znanego organu propagandowego programu królewskiego, i jego późniejsze perypetie. Dobrze się stało, że również wydano w wyborze *Zabawy przyjemne i pożyteczne 1770 - 1777*, opracowane i wstępem poprzedzone przez Juliana Platta (Wrocław 1968). I ten organ prasowy, związany z królem, przybliży czytelnikowi jego zamierzenia kulturalne. Ważne dla XVIII w. źródło — gazety pisane — również zyskało wydawców. Jako gazetę pisaną należy oceniać *Tajną korespondencję z Warszawy 1792 - 1794. Do Ignacego Potockiego Jan Dembowski i inni* (oprac. Maria Rymaszyna, Andrzej Zahorski, Warszawa 1961). Ta korespondencja miała doniosłe znaczenie polityczne, ponieważ informowała polskich emigrantów przebywających po klęsce 1792 r. w Saksonii o sytuacji w Polsce. Na podstawie tych listów, jako głównego źródła informacji, zapadały wielkiej wagi postanowienia z podjęciem decyzji o wybuchu powstania włącznie. Nie tak doniosłe w następstwie, ale ciekawe są listy pt. *Poufne wieści z oświeconej War-*

²³ *Korespondencja Jana Śniadeckiego. Listy z Krakowa*, tom drugi 1787 - 1807. Ze spuścizny po Ludwiku Kamykowskim do druku przygotowali M. Chamecówna i S. Tync, Wrocław 1954. Przypomnijmy, że tom pierwszy *Korespondencji*, obejmujący lata 1780 - 1787, ukazał się w Krakowie w 1932 r.

²⁴ *Korespondencja Ignacego Krasickiego. Z papierów Ludwika Bernackiego*. Wydawnictwo i opracowanie: Z. Goliński, M. Klimowicz, R. Wołoszyński, pod red. T. Mikulskiego, t. 1: 1743 - 1780; t. 2: 1781 - 1801, Wrocław 1956; *Korespondencja Franciszka Karpińskiego z lat 1763 - 1825*. Zebrał i do druku przygotował T. Mikulski. Komentarz opracował R. Sobol, Wrocław 1958; *Korespondencja Adama Naruszewicza 1762 - 1796. Z papierów po Ludwiku Bernackim*. Uzupełnił, opracował i wydał J. Platt. Red. T. Mikulski, Wrocław 1959.

²⁵ *Korespondencja Józefa Andrzeja Załuskiego 1724 - 1736*, oprac.: Bogumił S. Kupść, K. Muszyńska, Wrocław 1967.

szawy. *Gazetki pisane z roku 1782* (opracował i wstępem opatrzył Roman Kaleta, Wrocław 1972). Sporo jest w nich wiadomości politycznych, jak zamierzenia dworu królewskiego, mactwa magnackie, sprawy obyczajowe, a także kulturalne.

Ostatnią grupą wydawnictw źródłowych są pamiętniki. Zainteresowanie literaturą pamiętnikarską było duże, czytają je zresztą nadal nie tylko historycy traktujący je jako źródło, ale i szeroki ogół miłośników historii. Z tego też powodu naukowe opracowanie pamiętników wiąże się z dużą odpowiedzialnością społeczną. Po wojnie ukazało się kilkanaście pamiętników odnoszących się do XVIII w. Poziom ich opracowania jest różny. Zaznaczmy, że na uznanie zasługuje opracowanie, komentarz i wstęp do pamiętników Marcina Matuszewicza. Wznowienie tego pamiętnika należy uznać za decyzję słuszną, ukazuje bowiem znakomicie epokę saską, szczególnie ostatnie lata Augusta III. Mechanizm władzy, strona obyczajowa i społeczna tych czasów zostały tu barwnie opisane²⁶. Również na wysokim poziomie edytorskim wydano pamiętniki Jędrzeja Kitowicza. Ten jeden z najpopularniejszych pamiętników epoki, dobrze odzwierciedlający mentalność szlachcica czasów saskich, ze znamienitymi dlań fantazjami, został odpowiednio do swej wagi wydany starannie²⁷. Za udane naukowo należy uznać nowe wydanie pamiętników Kajetana Koźmiana, które obejmując okres 1780 - 1856, wkraczając głęboko w wiek XIX są niezmiernie plastycznym obrazem zmian światopoglądowych i cywilizacyjnych szlachty polskiej w ciągu paru pokoleń. Ukazują, jak szlachcic lubelski, w młodości uczestnik powstania Kościuszki, wiąże się z coraz bardziej konserwatywnymi ugrupowaniami, a zgorzony zwyciężskim pochodem romantyzmu nazwie Mickiewicza „szatanem literatury i moralności”. Komentarz budzi moje zastrzeżenia, nie podzielał poglądów jego autora na wiele spraw (jednoznacznie negatywna ocena „Gazety Warszawskiej”, jednostronna ocena Stefana Łuski i wiele innych — moim zdaniem — zbyt czarno-białych ujęć)²⁸. Dwa pamiętniki: księcia Stanisława Poniatowskiego oraz marszałka Stanisława Lubomirskiego, wydał Jerzy Łojek. Pamiętnik Poniatowskiego stanowi tłumaczenie z wydania francuskiego, nieco uzupełnione dodatkiem kilku pism i listów. Natomiast pamiętnik Lubomirskiego ocenił wnikliwie recenzent — „publikacja przyniosła cenne teksty źródłowe, oprawa jednak wydawnicza i wstęp są dużo poniżej zadowalającego poziomu”²⁹. Dzieje powstania

²⁶ M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. 1: 1714 - 1757, t. 2: 1758 - 1764. Tekst opracował i wstępem poprzedził B. Królikowski, komentarz opracowała Zofia Zielińska, Warszawa 1986.

²⁷ J. Kitowicz, *Pamiętniki, czyli Historia Polska*. Opracowanie i wstęp P. Matuszewska, komentarz Z. Lewinówna, Warszawa 1971.

²⁸ K. Koźmian, *Pamiętniki*, t. 1-3, przedmowa A. Kopacz, wstęp oraz komentarz J. Willaume, wstęp edytorski, ustalenie tekstu oraz komentarz filologiczny M. Kaczmarek i K. Pecold, Wrocław 1972.

²⁹ S. Poniatowski, *Pamiętniki synowca Stanisława Augusta*. Przełożył oraz wstępem i przypisami opatrzył J. Łojek, Warszawa 1979; S. Lubomirski, *Pod władzą*

kościuszkowskiego też zostały wzbogacone o nowe pozycje pamiętnikarskie lub zbliżone do pamiętników relacje. Powstania wyłącznie dotyczą przede wszystkim relacje dyplomatyczne przedstawiciela Saksonii w Polsce, Jakoba Johanna Patza oraz posła pruskiego, Ludwiga Buchholtza. Pamiętniki Kilińskiego to nie tylko opis jego udziału w insurekcji kościuszkowskiej, ale również — jak to ładnie zaznaczył wydawca Stanisław Herbst — „obraz kształtowania się świadomości klasy trzeciej i patriotyzmu ludowego”. Rzecz przy krytycznym z niej korzystaniu cenna i naukowo pożyteczna. Relacje Patza, kierowane z Warszawy do Drezna w okresie od 12 II 1794 do 7 I 1795 r., są dokładne, a komentarz obiektywny. Przypisy wydawców budzą nieco zastrzeżeń. Poważniejsze uchybienia w komentarzach wydawcy stwierdził recenzent w wydaniu raportów posła pruskiego, Ludwiga Buchholtza, w Warszawie w okresie od stycznia do czerwca 1794 r.³⁰

Pamiętniki Juliana Ursyna Niemcewicza zostały opracowane starannie przez Jana Dihma. Niemcewicz relacjonuje znaczny szmat czasu, począwszy od swego dzieciństwa (urodził się w 1758 r.), aż do połowy 1829 r. Najciekawsze partie dotyczą okresu Sejmu Czteroletniego i powstania kościuszkowskiego. Ten pamiętnik jest chyba w całej memuarystyce polskiej tych lat najbardziej emocjonalnie antyrosyjski³¹. Pamiętnik Antoniego Trębickiego dotyczy okresu sejmu grodzieńskiego i powstania kościuszkowskiego. Ten współpracownik Kołłątaja w czasach Sejmu Czteroletniego, a potem jego zaciekły wróg, pozostawił relację stronniczą, bardzo ostrą w ocenie jakobinów, niechętną i Kościuszcze, i targowiczanom, ale jest to wspomnienie bardzo ciekawe. Opracowanie naukowe Jerzego Koweckiego jest staranne, wskazuje na duży wkład pracy i dobrą znajomość epoki³². Również napracował się Wacław Zawadzki pisząc wstęp i opatrując komentarzem dzieło *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców* t. 1 - 2 (Warszawa 1963). Zawadzki zebrał tłumaczenia pamiętników różnych cudzoziemców — Anglików, Francuzów, Niemców — zajmujących stanowiska dyplomatyczne w Warszawie, a także podróżników

---

księcia Repnina. Ułamki pamiętników i dzienników historycznych (1764 - 1768), opracowanie i wstęp J. Łojek, Warszawa 1971. Cyt. rec. J. Michalski, „Przegl. Hist.”, 63, 1972, s. 541 - 546.

³⁰ J. Kiliński. *Pamiętniki*. Opracowanie Stanisław Herbst, Warszawa 1958; Jakob J. Patz, *Z okien ambasady saskiej, Warszawa 1794 roku w świetle relacji dyplomatycznych przedstawiciela Saksonii w Polsce*, wyd. Z. Libiszowska, H. Kocój. Wstęp Z. Libiszowska, Warszawa 1969. Rec. J. Kowecki, „Rocznik Warszawski” 11, 1972, s. 466 - 470; L. Buchholtz, *Powstanie kościuszkowskie w świetle korespondencji posła pruskiego w Warszawie. Listy Ludwiga Buchholtza do Fryderyka Wilhelma II (styczeń-czerwiec 1794 r.)*. Z rękopisu przełożył, wstępem i przypisami opatrzył H. Kocój, Warszawa 1983. Rec. Ł. Kądziela, „Kronika Warszawy” 1983.

³¹ Julian Ursyn Niemcewicz, *Pamiętniki czasów moich, t. 1 - 2*, pierwsze wydanie według obszerniejszej wersji rękopiśmiennej. Tekst opracował i wstępem poprzedził J. Dihm, Warszawa 1957.

³² A. Trębicki, *Opisanie sejmu ekstraordinaryjnego podziałowego roku 1793 w Grodnie. O rewolucji roku 1794*. Opracował i wstępem poprzedził J. Kowecki, Warszawa 1967.

i pisarzy, ludzi życzliwych Polakom i im wrogich. W tym wielkim zestawie opinii o Polsce pokazane są nasze wady i zalety, obyczaje i bez nadziejność naszego ówczesnego położenia politycznego przez wykształconych Europejczyków wieku Oświecenia. Na szczególną uwagę zasługuje publikacja pamiętników księcia Adama Jerzego Czartoryskiego. Została ona opracowana, z dużą kompetencją i znajomością tematu, przez Jerzego Skowronka. Czasy istnienia dawnej Rzeczypospolitej zajmują zaledwie kilkanaście stron. Najważniejsze partie pamiętnika dotyczą czasów od wyjazdu księcia Adama z bratem do Petersburga w maju 1795 r. do 1809 r.³³

Z innych pamiętników trzeba wskazać na fragment wspomnień Maurycego Beniowskiego z czasów konfederacji barskiej³⁴. Jako swoisty pamiętnik można też potraktować album rysunków Jana Henryka Müntza, który, odbywając liczne podróże po Polsce, upamiętniał je rysując krajobraz, wsie, miasteczka i różne typy ludzkie: szlachty, chłopów, Żydów³⁵.

HISTORIA GOSPODARCZO-SPOŁECZNA

Zacznijmy od zwrócenia uwagi na prace ujmujące tę problematykę w skali całego państwa, a następnie zajmiemy się nią w poszczególnych regionach kraju. Jerzy Michalski w swoich rozprawach zwrócił uwagę, że król Stanisław August i zbliżeni do jego programu politycznego ludzie, dalecy od fanatyzmu religijnego, rozumieli całą złożoność sprawy dysydenckiej, uważali więc wprowadzenie tolerancji religijnej za konieczne ze względów gospodarczych, ponieważ wpłynie to korzystnie na aktywność gospodarczą Polski. Wyraził też pogląd, że rozwijanie miast, wzmożenie „konsumpcji wewnętrznej”, popierane przez obóz królewski, trafiało do przekonania szlachty i wielu magnatów, bo mieli trudności z eksportem płodów rolnych za granicę. Natomiast co do organizacji rzemiosła w odradzających się za Stanisława Augusta miastach istniały wątpliwości, czy utrzymać w nich cechy, czy też je zlikwidować. Mimo wpływowych sił opowiadających się za likwidacją cechów, jak np. wzbogaceni rzemieślnicy, manufakturzyści, liczne grupy szlachty, rozwój gospodarczy Polski nie upoważniał jeszcze wówczas do zniesienia cechów, ale skłaniał do ich zreformowania, aby nie hamowały rozwoju stosunków kapitalistycznych w mieście³⁶.

³³ Adam Jerzy Czartoryski, *Pamiętniki i memoriały polityczne 1776 - 1809*. Wybrał, opracował, wstępem i przypisami opatrzył J. Skowronek, Warszawa 1986.

³⁴ M. Beniowski, *Pamiętniki. Fragment Konfederacki*. Opracowali: L. Kukulski, S. Makowski, Warszawa 1967.

³⁵ *Jana Henryka Müntza podróże malownicze po Polsce i Ukrainie (1781 - 1783)*. Album ze zbiorów Gabinetu Rycin BUW. Opracowała E. Budzińska, Warszawa 1982.

³⁶ J. Michalski, *Sprawa dysydencka a zagadnienia gospodarcze w opinii publicznej w pierwszych latach panowania Stanisława Augusta*, „Przeł. Hist.,” t. 40, 1959, s. 156 - 163; tenże, *Sprawa miejska w opinii szlacheckiej przed Sejmem Czteroletnim*; ibidem, t. 42, 1951, s. 291 - 303; tenże, *Zagadnienie polityki antycechowej w czasach Stanisława Augusta*, ibidem, t. 45, 1954, s. 635 - 651.

Wśród wybitnych działaczy politycznych i gospodarczych Polski stanisławowskiej zainteresowaniem cieszył się kanclerz Andrzej Zamoyski. Pisano o nim dużo, nie zawsze fortunnie. Do bardzo nieudanych należy praca Łukasza Kurdybachy pt. *Dzieje Kodeksu Andrzeja Zamoyskiego* (Wrocław 1951). Autor, któremu patronowała chęć zdemaskowania antypolskich dążeń Watykanu, zlekceważył w swej książce rygory pracy naukowej i swego celu nie osiągnął. Natomiast Józef Broda pisząc w ciekawej popularnej książce o postawie Andrzeja Zamoyskiego wobec chłopów, próbował uzasadnić podejmowanie reform chłopskich przez magnatów i szlachtę obawą przed wzrastającą falą buntów na wsi. Jest to teza frapująca, jednak nie została dowiedziona faktami. Natomiast Ryszard Orłowski podjął próbę scharakteryzowania położenia chłopów w dobrach Ordynacji Zamoyskich i starał się scharakteryzować działalność społeczno-gospodarczą Andrzeja Zamoyskiego³⁷. Z innych prac poruszających ogólnie problematykę gospodarczo-społeczną odnotujmy studium Celiny Bcbińskiej pt. *Społeczno-ekonomiczne idee polskiego oświecenia* („Przeгляд Historyczny” t. 42, 1954 r., s. 82 - 106), które autorka przedstawiła z punktu widzenia metodologii marksistowskiej, tak jak ją wówczas rozumiała. Osiągnięciem naukowym, wprowadzającym metody socjologiczne do badań historycznych, była praca Niny Assorodobraj — *Początki klasy robotniczej. Problem rąk roboczych w przemyśle polskim epoki stanisławowskiej* (Warszawa 1946, t. II 1966). Można kwestionować sformułowany tytuł, że praca dotyczy początków klasy robotniczej, natomiast bada ona społecznie istotną sprawę ludzi luźnych i poszukiwania rąk do pracy w manufakturach w drugiej połowie XVIII w. Dzieje manufaktur czasów saskich i stanisławowskich zostały ciekawie i szeroko omówione przez Witolda Kulę w pracy, *Szkice o manufakturach w Polsce w XVIII wieku*, cz. 1 - 2; 1720 - 1780; 1780 - 1795 (Warszawa 1956). Wprowadzenie zmian i unowocześnień w polskiej produkcji włókienniczej analizowała Irena Turnau³⁸. O reformie pawłowskiej pisał E. Rostworowski, „*Reforma pawłowska*” *Pawła Ksawerego Brzostowskiego (1767 - 1795)*, „Przeгляд Historyczny” t. 44; 1953, s. 102 - 152, a także Julian Bartyś³⁹. Na pograniczu metod badawczych socjologicznych i historycznych należy umiejscowić nowatorską pracę Teresy Zielińskiej. Przedstawiła ona plastyczny obraz magnatów czasów saskich, karier i upadków poszczególnych rodów i roli, jaką w tym procesie odgrywało piastowanie urzędów

³⁷ J. Broda, *Andrzej Zamoyski a sprawa chłopska w drugiej połowie XVIII wieku*, Warszawa 1951. Recenzje z prac Kurdybachy i Brody, zob.: J. Michalski, „Przeгляд Hist.”, t. 42, 1951, s. 444 - 454. R. Orłowski, *Położenie chłopów w dobrach Ordynacji Zamoyskich w drugiej połowie XVIII wieku*, Lublin 1956; tenże, *Działalność społeczno-gospodarcza Andrzeja Zamoyskiego (1757 - 1792)*, Lublin 1965.

³⁸ I. Turnau, *Zmiany w polskiej produkcji włókienniczej XVIII w.*, Wrocław 1962.

³⁹ J. Bartyś, *Rzeczpospolita Pawłowska na tle reform włościańskich w Polsce w XVIII wieku*, Warszawa 1982.

i dzierżawienie królewszczyzn⁴⁰. Rafał Mahler opierając się na spisie Żydów z 1765 r. przeanalizował strukturę demograficzną, społeczną i zawodową, wysoko ją ocenił, wprowadzając korekty, Artur Eisenbach⁴¹.

Intensywne badania zespołowe i indywidualne nad historią gospodarczą Małopolski Zachodniej, ześrodkowane w Krakowie, zaowocowały wieloma pracami. Ze względu na obfitość wykorzystanego materiału źródłowego oraz wielorakość podjętej problematyki na podkreślenie zasługują *Studia z dziejów wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII wieku*. Jest to praca zbiorowa Katedry Historii Polski Nowożytnej i Najnowszej Uniwersytetu Jagiellońskiego i Pracowni Badań Agrarnych Instytutu Historii PAN (red. Celina Bobińska, Warszawa 1957)⁴². Mirosław Frančić napisał pracę pt. *Ludzie luźni w osiemnastowiecznym Krakowie* (Wrocław 1967); Helena Madurowicz-Urbańska zajęła się zagadnieniem: *Ceny zboża w zachodniej Małopolsce w drugiej połowie XVIII wieku* (Warszawa 1963). Powyższa autorka i Antoni Podraza napisali monografię pt.: *Regiony gospodarcze Małopolski zachodniej w drugiej połowie XVIII w.* (Wrocław 1958). Irena Rychlikowa⁴³ wielostronnie analizowała dobra Wodzickich Poręba Wielka. Alicja Falniowska-Gradowska omówiła *Świadczenia poddanych na rzecz dworu w królewszczyznach województwa krakowskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, Wrocław 1964. Natomiast Waclaw Urban zajął się szerzej zagadnieniem *Poddani szlacheccy w województwie krakowskim w drugiej połowie XVIII w. i ich opór antyfeudalny*, Wrocław 1958. Pozycję gospodarczą Krakowa w drugiej połowie XVIII w. przedstawili Mariusz Kulczykowski i Mirosław Frančić⁴⁴. Wydano też syntezę *Dzieje Krakowa. Kraków w wiekach XVI - XVIII* pod red. Janiny Bie-

⁴⁰ T. Zielińska, *Magnateria polska epoki saskiej. Funkcje urzędów i królewszczyzn w procesie przeobrażeń warstwy społecznej*, Wrocław 1977.

⁴¹ R. Mahler, *Żydzi w dawnej Polsce w świetle cyfr. Struktura demograficzna i socjalno-ekonomiczna Żydów w Koronie w XVIII wieku*, Warszawa 1958. Artykuł recenzyjny: A. Eisenbach, *Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb*, „Kwart. Hist.”, 1959, nr 2, s. 511 - 520.

⁴² Przykładowo dla podkreślenia różnorodności i szerokości tematycznej zawartych tu prac przytoczę: H. Madurowicz, A. Podraza, *Próby rejonizacji gospodarczej Małopolski Zachodniej*, s. 57 - 167; E. Rostworowski, *Rola urzędu wiejskiego w walce klasowej wsi małopolskiej*; A. Owsieńska, *Masowe wystąpienia chłopów w królewszczyznach na terenie woj. krakowskiego*, s. 401 - 441; M. Zgórniak, *Wieś małopolska a plebania*, s. 443 - 487; (tenże autor zagadnienie to omówił wstępnie w osobnej pracy pt. *Rola plebanii w wyzysku chłopstwa i jego walce klasowej na wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII w.* („Kwart. Hist.”, R. 62, 1955, s. 80 - 107); M. Frančić, *Powstanie chłopskie w starostwie libuskim w pięćdziesiątych latach XVIII wieku*, s. 484 - 542 (tenże autor zagadnienie to omówił wstępnie w pracy *Powstanie chłopskie w starostwie libuskim i sąsiednich królewszczyznach w połowie XVIII w.*, „Kwart. Hist.”, R. 61, 1954, nr 2, s. 130 - 164).

⁴³ I. Rychlikowa, *Realizacja społeczno-gospodarczych reform tereziańsko-józefińskich w Galicji (na przykładzie klucza wielkoporębskiego w powiecie limanowskim)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, T. 19, 1957, s. 91 - 131; też: *Sytuacja społeczno-ekonomiczna i walka klasowa chłopów w dobrach Wodzickich Poręba Wielka w drugiej połowie XVIII wieku*, Warszawa 1957.

⁴⁴ M. Kulczykowski, *Kraków jako ośrodek towarowy Małopolski Zachodniej w drugiej połowie XVIII w.*; M. Frančić, *Kraków produkujący i konsumujący*, Warszawa 1963.

narżówny i M. Małeckiego, Kraków 1984. Praca ta spotkała się z życzliwym przyjęciem recenzentów.

Józef Andrzej Gierowski zajął się kwestią ludzi luźnych na Mazowszu. Obok Assorodobraj i Frančicia jest to więc jeszcze jedna rozprawa analizująca to ważne zagadnienie⁴⁵. Podlasie, Mazowsze i Warszawę obejmuje gospodarcza działalność Jacka Jezierskiego. Autorka pracy o nim postawiła sobie ambitne zadanie, aby analizując działalność Jezierskiego zbadać zmiany zachodzące w strukturze stanu szlacheckiego, co — zdaniem recenzenta — się nie udało (J. Michalski, „Przegląd Historyczny”, 1964, z. 1, s. 165 - 170). Natomiast wniosła ona wiele cennych ustaleń do charakterystyki Jezierskiego, odrzucając naiwności Korzona⁴⁶. W dalszych swych pracach Zienkowska skupiła się na zagadnieniu ruchu politycznego wśród mieszczaństwa warszawskiego. W pracach swoich autorka ukazała konflikt między szlachtą i mieszczaństwem narastający w drugiej połowie XVIII w. Podkreśliła ona przechwytywanie stanowisk w miastach przez szlachtę rozdrobnioną, poszukującą zajęcia, wypierającą z urzędów miejskich mieszczaństwo⁴⁷. Problemy demograficzne i gospodarcze miasta interesowały Barbarę Grochulską. Analizowała ona handel warszawski, zajęła się kupiectwem, a przede wszystkim jego najbogatszą, górną warstwą, bankierami. Wskazała na ruchliwość bankierów warszawskich i ich znaczenie w Polsce, a nawet w Europie⁴⁸. Warszawa czasów saskich ledwie została dotknięta przez badaczy. Wartościowe, ale odosobnione studium z zakresu tej tematyki, bo poświęcone domowi handlowemu z czasów Augusta II, później przejętego przez słynnego bankiera Teppera, napisał Andrzej Grodek⁴⁹. Z innych problemów gospodarczych zajmowano się zaopatrzeniem w wodę miast mazowieckich oraz produkcją i wyglądem odzieży mieszczaństwa warszawskiego⁵⁰. Jedną z najlepszych prac poświęconych Warszawie napisał Stanisław Herbst. Jest to *Ulica Marszałkowska*, Warszawa 1949 (II wyd. 1978). Dużą część tej książki poświęcono dziejom ulicy Marszałkowskiej w XVIII w., rozumianej jako rozrastająca się ulica centralnej części miasta, ukazanej przez pryzmat spraw zagospodarowania przestrzennego architektury, a także charakterystyki jej mieszkańców pod względem narodowościowym i zawodowym. Pod kierunkiem Herbsty powstała podobnie pomyślana praca

⁴⁵ J. Andrzej Gierowski, *Ludzie luźni na Mazowszu w świetle uchwał sejmowych*, „Przegl. Hist.”, t. 40, 1949, s. 161 - 202.

⁴⁶ K. Zienkowska, *Jack Jezierski, Kasztelan łukowski 1728 - 1805. Z dziejów szlachty polskiej XVIII wieku*, Warszawa 1963.

⁴⁷ K. Zienkowska, *Stawetni i urodzeni. Ruch polityczny mieszczaństwa w dobie sejmów czteroletnich*, Warszawa 1970; tejże, *Jan Dekert*, Warszawa 1982.

⁴⁸ B. Grochulska, *Statystyka ludnościowa Warszawy w drugiej połowie XVIII wieku*, „Przegl. Hist.”, t. 45, 1954, z. 4, s. 586 - 608; ibidem, *Warszawa na mapie Polski stanisławowskiej. Podstawy gospodarcze rozwoju miasta*, Warszawa 1980.

⁴⁹ A. Grodek, *Warszawski dom handlowy lat 1723 - 1727*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 12, 1950, s. 1 - 23.

⁵⁰ E. Balcerzak, *Zaopatrzenie w wodę miast mazowieckich w drugiej połowie XVIII wieku*, Wrocław 1968; I. Turnau, *Odzież mieszczaństwa warszawskiego w XVIII wieku*, Wrocław 1967.

Danieli Kosackiej — *Północna Warszawa w XVIII w.*, Warszawa 1970⁵¹. Z inicjatywy Herbsty Anna Berdecka i Irena Turnau napisały książkę o życiu codziennym Warszawy stanisławowskiej, starając się dać charakterystykę spraw gospodarczych, kulturalnych, obyczajowych miasta przy uwzględnieniu jego funkcji społecznych⁵². Okres saski i stanisławowski w dziejach Warszawy, jako część wielotomowej syntezy Warszawy, opracowali Maria i Marek Kwiatkowsy (sztuka) oraz Andrzej Zahorski⁵³.

Obok historyków z Krakowa i Warszawy również poznańscy historycy zajmowali się szerzej historią gospodarczo-społeczną Poznania i całego regionu. W nawiązaniu do osiągnięć Jana Rutkowskiego rozwijał swą działalność naukową Jerzy Topolski⁵⁴. Przeanalizował on gruntownie gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego⁵⁵. Patronował też jako redaktor naukowy i współautor syntetycznym opracowaniom dziejów Poznania, Gniezna i Wielkopolski (1969). Przedmiotem obszernych monografii były stosunki agrarne w miastach ziemi wieluńskiej, gospodarstwo chłopskie i folwarczne w Wielkopolsce⁵⁶. Miasto Poznań doczekało się też monografii ukazujących jego osiemnastowieczną sytuację gospodarczą. Badania objęły przemysł spożywczy i handel miasta, a także działalność poznańskiej komisji Dobrego Porządku⁵⁷. Oprócz Poznania w tym rejonie podjęto próbę opracowania dziejów Kalisza w szerszym przekroju czasowym⁵⁸.

Pracę nad stosunkami przemysłowymi Torunia podjął Jerzy Wojtowicz, a wydawca raportów konsulów francuskich w Gdańsku — Edmund Cieślak omówił działalność tej placówki francuskiej oraz przedstawił bilans i strukturę handlu Gdańska w drugim półroczu XVIII w.⁵⁹ Dzieje

⁵¹ D. Kosacka opracowała też bardzo przydatny dla badań katalog pt. *Plany Warszawy XVII i XVIII w. w zbiorach polskich*, Warszawa 1970.

⁵² A. Berdecka, I. Turnau, *Życie codzienne w Warszawie okresu oświecenia*, Warszawa 1969.

⁵³ M. Bogucka, M. J. Kwiatkowska, M. Kwiatkowski, W. Tomkiewicz, A. Zahorski, *Warszawa w latach 1526 - 1795*, Warszawa 1984.

⁵⁴ J. Topolski, *Jan Rutkowski (1886 - 1949)*, Warszawa 1986.

⁵⁵ J. Topolski, *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Warszawa 1955; tenże, *Położenie i walka klasowa chłopów w XVIII w. w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego*, Warszawa 1956.

⁵⁶ B. Baranowski, *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII wieku*, Warszawa 1958; J. Goldberg, *Stosunki agrarne w miastach ziemi wieluńskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*, Łódź 1960; M. Szczepanik, *Przemysł i rzemiosło wiejskie w Wielkopolsce w drugiej połowie XVIII w.*, Poznań 1971.

⁵⁷ Cz. Łuczak, *Przemysł spożywczy miasta Poznania w XVIII wieku*, Poznań 1953; K. Kuklińska, *Handel Poznania w drugiej połowie XVIII w.*, Poznań 1976; B. Tyszkiewicz, *Działalność Poznańskiej Komisji Dobrego Porządku (1779 - 1784)*, Poznań 1965.

⁵⁸ W. Rusiński, *Kalisz od połowy XVII do schyłku XVIII w.*, Poznań 1961; J. Wojtowicz, *Studia nad kształtowaniem się układu kapitalistycznego w Toruniu. Stosunki przemysłowe miasta Torunia w XVIII w.*, Toruń 1960.

⁵⁹ E. Cieślak, *Z działalności francuskiej placówki konsularnej w Gdańsku w XVIII w.*, „Rocznik Gdański”, R. 28, 1969, s. 27 - 52; tenże, *Problem bilansu i struktury handlu Gdańska w drugiej połowie XVIII w.*; E. Cieślak, Cz. Biernat, *Dzieje Gdańska*, Gdańsk 1972. S. Gierszewski, *Elbląg*, Gdańsk 1974; tenże, *Elbląski przemysł okrętowy w latach 1570 - 1815*, Gdańsk 1961; *Studia i materiały do dziejów*

Gdańska i Elbląga zyskały popularne zarysy i wiele naukowych przyczynków, natomiast epoka Oświecenia została szeroko i kompetentnie przedstawiona w drugim tomie obszernej syntezy *Historii Pomorza*⁶⁰. Prace odnoszące się do XVIII-wiecznej historii gospodarczo-społecznej Śląska nie są liczne. Na temat strajków tkaczy śląskich powstało kilka przyczynków, w tym najwartościowsza praca Wacława Długoborskiego, natomiast Kazimierz Orzechowski zajął się problemem przekształcenia praw chłopów do ziemi na Górnym Śląsku, a Stanisław Michalkiewicz gospodarką magnacką⁶¹. Gospodarstwo magnackie na Podolu stało się przedmiotem badań Władysława Serczyka. Natomiast Zenon Guldon wskazał na związki handlowe dóbr magnackich na Ukrainie z Gdańskiem⁶².

HISTORIA USTROJU I POLITYCZNA

Starając się uszeregować problematykę ustrojowo-polityczną wieku XVIII, należy zacząć od czasów saskich. Na czoło badaczy nad pierwszą połową XVIII w. wysunął się Józef Andrzej Gierowski. Podejmując problematykę polityczną w niesprzyjających po temu czasach, zdołał zachować obiektywizm i odciąć się od płytkiego prezentyzmu. Ukazał polityczne zmagania między absolutystycznymi dążeniami Augusta II a republikańsko-złotowolnościowymi tendencjami szlachty. Praca Gierowskiego liczy się poważnie w dorobku historiografii w odniesieniu do początku XVIII w.⁶³ Badania własne i refleksje nad polityką czasów Augusta II rozszerzył i wzbogacił Gierowski, podejmując podstawowe dla zrozumienia sytuacji politycznej Rzeczypospolitej tematy, jak traktat przyjaźni z Francją w 1714 r.⁶⁴ oraz konsekwencje powstania Ligi Północnej, które w sposób zasadniczy zaciążyły na sytuacji Polski na początku XVIII w. Jeden z wybitniejszych znawców czasów stanisławowskich, Emanuel Rostworowski, interesował się też czasami saskimi, wkraczając w nie interesującą książką: *O polską koronę. Polityka Francji w latach 1725 - 1733*

Gdańska, pod red. E. Cieślaka, Gdańsk 1963 oraz *Studia gdańsko-pomorskie*, pod red. E. Cieślaka, Gdańsk 1964.

⁶⁰ *Historia Pomorza*, pod red. G. Labudy, t. 2 do roku 1815, cz. II — *Pomorze Wschodnie w latach 1657 - 1815*. Opracowanie E. Cieślak, J. Wojtowicz, W. Zajewski, Poznań 1984.

⁶¹ W. Długoborski, *Powstanie tkaczy 1793 roku (Próba nowego spojrzenia)*, „Sobótka”, R. 17, 1962, nr 1, s. 8 - 30; K. Orzechowski, *Przekształcenie praw chłopów do ziemi na Górnym Śląsku w końcu XVIII w. i pierwszej połowy XIX w.*, „Zasop. Prawno-Hist.”, R. 6, 1954, nr 1, s. 7 - 60; S. Michalkiewicz, *Gospodarka magnacka na Śląsku w drugiej połowie XVIII wieku na przykładzie majątku Książ*, Wrocław 1969.

⁶² W. Serczyk, *Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII w.*, Wrocław 1965; Z. Guldon, *Związki handlowe dóbr magnackich na prawobrzeżnej Ukrainie w Gdańsku w XVIII w.*, Toruń 1966.

⁶³ J. A. Gierowski, *Między saskim absolutyzmem a złotą wolnością. Z dziejów wewnętrznych Rzeczypospolitej w latach 1712 - 1715*, Wrocław 1953.

⁶⁴ J. A. Gierowski, *Traktat przyjaźni Polski z Francją w 1714 roku. Studium z dziejów dyplomacji*, Warszawa 1965; tenże, *W cieniu Ligi Północnej*, Wrocław 1971.

(Wrocław 1958), gdzie w sposób przekonywający ukazał wahania, wątpliwości i nadzieje związane z popieraniem francuskich wpływów w Polsce, którą opanowały już wpływy Trzech Czarnych Orłów. W swej książce *Legendy i fakty XVIII wieku* (Warszawa 1963) Rostworowski przeprowadza ciekawy, chociaż kontrowersyjny wywód, że autorem „Głosu Wolnego” nie był Stanisław Leszczyński, lecz mało znany szlachcic litewski Białozor. Teza kwestionująca autorstwo Leszczyńskiego wydaje się przekonująca. Jerzy Michalski, który swój wysiłek badawczy również skoncentrował przede wszystkim na czasach stanisławowskich, okresowi saskiemu poświęcił pracę — *Studia nad reformą sądownictwa i prawa sądowego w XVIII wieku* (Wrocław 1958). Wskazał on na dążenia reformatorskie w sądownictwie tych czasów. Reformatorzy zamierzali przystosować polskie prawo sądowe do nowych zjawisk zachodzących w różnych dziedzinach życia państwowego i społecznego. J. Michalski podkreślił, że za czasów Augusta III kształciło się to pokolenie szlachty, które w następnym okresie podejmie pierwsze próby opracowania nowego kodeksu praw. Dając zaś syntetyczny rzut oka na *Sejm w czasach saskich*, stwierdził, że był to okres zahamowania reform ustrojowych Rzeczypospolitej z tym, że pod koniec tych lat pojawiają się daleko idące plany reform sejmowych Konarskiego i Czartoryskich, których realizacja miała uczynić z sejmu sprawny organ Rzeczypospolitej⁶⁵. Mechanizm sejmikowy i walka „Familii” o reformę Rzeczypospolitej stanowiły przedmiot zainteresowań badawczych Zofii Zielińskiej⁶⁶. Sejmem polskim lat 1652 - 1763, a także dotrynami prawnoustrojowymi czasów saskich zajął się w swych szeroko dyskutowanych pracach Henryk Olszewski⁶⁷. Z innych interesujących prac poświęconych zagadnieniom ustrojowym czasów saskich wspomnijmy przede wszystkim książkę Edwarda Stańczaka *Kamera saska za Augusta III* (Warszawa 1973) i rozprawę Mariana Drozdowskiego, *Działalność budżetowa sejmu Rzeczypospolitej w czasach saskich. Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*. T. 38, 1977, s. 115 - 144 oraz Wojciecha Kriegseisena — *Walka polityczna w województwach małopolskich w roku 1708*. „Kwartalnik Historyczny”, 1985 nr 1, s. 3 - 31. Jacek Staszewski swoje prace poświęcił przede wszystkim polityce zagranicznej czasów Augusta II, analizując sytuację międzynarodową Polski, jej stosunki z Saksonią i Francją. W nawiązaniu do wcześniejszych koncepcji Gierowskiego scharakteryzował interesująco postać Augusta II jako inteligentnego władcy, obalając długo podtrzymywany mit „barokowego Al-

⁶⁵ *Sejm w czasach saskich. Historia Sejmu Polskiego*, t. 1. Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej, pod red. J. Michalskiego, Warszawa 1984, s. 300 - 348.

⁶⁶ Z. Zielińska, *Mechanizm sejmikowy i klientela radziwiłłowska za Sasów*, „Przegl. Hist.”, t. 62, 1971; teże, *Walka „familii” o reformę Rzeczypospolitej 1743 - 1752*, Warszawa 1983.

⁶⁷ H. Olszewski, *Doktryny prawno-ustrojowe czasów saskich (1697 - 1740)*, Warszawa 1961; tenże, *Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii 1652 - 1763. Prawo, praktyka, teoria, programy*, Poznań 1966.

cybiadesa”, jak go określił Konopczyński⁶⁸. Historia wojskowa czasów saskich nie budziła dużego zainteresowania badaczy. Odosobnioną, ale za to obszerną pozycję stanowi praca Jana Wimmera — *Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej 1700 - 1719* (Warszawa 1956). Autor daje drobiazgowy opis działań wojennych, w których uczestniczyli Polacy. Natomiast nie dysponując materiałem dotyczącym armii szwedzkiej, nie mógł jej głębiej scharakteryzować. Drobnym, ale ciekawym fragmentem tej wojny, a mianowicie walki Kurpiów ze Szwedami, opisał Wiesław Majewski⁶⁹.

Charakterystykę dorobku polskiej historiografii odnośnie do spraw ustrojowych, wojskowych i politycznych czasów stanisławowskich zaczynajmy wspominając *opus vitae* Stanisława Kościółkowskiego: *Antoni Tyzenhauz podskarbi nadworny litewski* t. 1 - 2 (Londyn 1970 - 1971). Dzieło to przynosi charakterystykę poczynań gospodarczych Tyzenhauza, a ten fragment pracy autora w świetle późniejszych badań (W. Kula) już się zestarzał, posiada jednak — jak napisał wnikliwy recenzent — zupełnie znakomite partie dotyczące spraw politycznych, bo w nich „przegląda się faktycznie cała Litwa, a przynajmniej Litwa szlachecka, z jej mentalnością, obyczajowością, waśniami i intrygami [...]. A już zupełnie fascynująca i wspaniale udokumentowana jest relacja — niemal dzień po dniu — o samym przebiegu upadku podskarbiego [...] o wojnie [...], która zakończyła się częściowo rehabilitacją pokonanego i podyktowanym przez króla kompromisem”⁷⁰.

Jerzy Michalski podjął kilka podstawowych wątków spraw ustrojowych i politycznych czasów stanisławowskich, poczynając od planów naprawy Rzeczypospolitej nakreślonych przez Czartoryskich w przededniu elekcji Stanisława Augusta, poprzez charakterystykę konserwatywnej propagandy szlacheckiej, zwalczającej w początkach panowania reformy króla, aż po upadek konfederacji barskiej i ważnego przegrupowania sił politycznych mocarstw Europy wschodniej w okresie wojny o sukcesję bawarską⁷¹. Zajął się też aliansem polsko-rosyjskim w czasach Stanisława

⁶⁸ J. Staszewski, *Zamach stanu w Saksonii w 1703 roku. Upadek Beichlinga*, „Studia Historyczne”, R. 12, 1969, z. 1, s. 53 - 80; tenże, *Problem polityki gospodarczej Wersalu w stosunkach francusko-polskich na przelomie XVII i XVIII wieku*, „Studia Historyczne”, R. 14, 1971, z. 4, s. 579 - 594; tenże, *O miejsce w Europie. Stosunki Polski i Saksonii z Francją na przelomie XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1973; tenże, *August II*, Warszawa 1986.

⁶⁹ W. Majewski, *Walki Kurpiów ze Szwedami w dobie Wielkiej Wojny Północnej*, „Kwart. Hist.”, R. 66, 1959, s. 404 - 424.

⁷⁰ J. Jedlicki, *Wokół Tyzenhauza. Stanisława Kościółkowskiego opus vitae*, „Kwart. Hist.”, R. 81, 1974, nr 1, s. 142 - 160.

⁷¹ J. Michalski, *Plan Czartoryskich naprawy Rzeczypospolitej*, „Kwart. Hist.”, R. 63, 1956, nr 4 - 5, s. 29 - 43; *Propaganda konserwatywna w walce z reformą w początkach panowania Stanisława Augusta*, „Przegl. Hist.”, t. 43, 1953, z. 3 - 4, s. 536 - 562; tenże, *Schytek konfederacji barskiej*, Wrocław 1970; tenże, *Polska wobec wojny o sukcesję bawarską*, Wrocław 1964; tenże, *Problematyka aliansu polsko-rosyjskiego w czasach Stanisława Augusta, lata 1764 - 1766*, „Przegl. Hist.”, t. 75, 1986; tenże, *Zagadnienie unii polsko-litewskiej w czasach panowania Stanisława Augusta*, „Zapiski Historyczne”, t. 51, 1986.

Augusta oraz zagadnieniem unii polsko-litewskiej za rządów tego króla. Tenże autor opisując „sejm w czasach panowania Stanisława Augusta”⁷², wskazał, że był to okres przełomowy w dziejach sejmu polskiego, a podkreślając jego aktywność w dziedzinie prawodawstwa zauważył, iż stał się odtąd „podstawowym elementem rządnej wolności”. Kancelaria polska okresu stanisławowskiego zyskała pierwszy zarys w pracy Marii Rymuszyny — *Gabinet Stanisława Augusta* (Warszawa 1962). Interesowano się też polską służbą dyplomatyczną, powstawały poświęcone temu zagadnieniu przyczynki: Zofii Libiszowskiej, Jerzego Łojka. Ten ostatni historyk poświęcił też pracę polskiej akcji propagandowej za granicą⁷³. *Historia dyplomacji polskiej*, tom II 1572 - 1795, pod redakcją Zbigniewa Wójcika (Warszawa 1982), zawiera obszerne zarysy dyplomacji polskiej doby saskiej (1699 - 1763) autorstwa Józefa Gierowskiego oraz dyplomacji polskiej w latach 1764 - 1795 autorstwa Jerzego Michalskiego. Podejmowano też prace wzbogacające naszą wiedzę o sądownictwie komisji skarbowych, komisjach akcyjnych organizacji Komisji Boni Ordinisi na Lubelszczyźnie, interesowano się propagandą i mentalnością konfederatów barskich⁷⁴. Wacław Szczygielski poświęcił konfederacji obszerną pracę pt. *Konfederacja barska w Wielkopolsce 1768 - 1779* (Warszawa 1970), natomiast Jerzy Dygdała szeroko omówił *Politykę Torunia wobec władz Rzeczypospolitej w latach 1764 - 1772* oraz *Życie polityczne Prus Królewskich u schyłku ich związku z Rzeczpospolitą w XVIII w.*

Wzbogacono też znajomość historii politycznej wewnętrznej i zewnętrznej Polski w okresie pierwszego rozbioru. Duże znaczenie mają tu prace Emanuela Rostworowskiego. Interesujące przyczynki na temat opozycji na sejmie 1773 r. do postaci Adama Ponińskiego napisał Ryszard Chojecki⁷⁵, a Jerzy Michalski omówił *Historiografię polską wobec pro-*

⁷² Rozdział VI, s. 350 - 419, [w:] *Historia Sejmu Polskiego*, jak wyżej.

⁷³ Z. Libiszowska, *Misja polska w Londynie*, Łódź 1966; teje, *Życie polskie w Londynie*, Warszawa 1972; J. Łojek, *Ostatni rok działalności polskiej służby zagranicznej (1794)*, [w:] *Z dziejów wojny i polityki. Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. dra Janusza Wolińskiego*, Warszawa 1964, s. 125 - 131; teje, *Polska misja dyplomatyczna w Hiszpanii w latach 1790 - 1794*, „Kwart. Hist.”, t. 72, 1965; teje, *Polska inspiracja prasowa w Holandii i Niemczech w czasach Stanisława Augusta*, Warszawa 1969.

⁷⁴ G. Bałtruszajtys, *Sądownictwo komisji skarbowych w sprawach handlowych i przemysłowych (1764 - 1794)*, Warszawa 1977; teje, *Kompanie akcyjne w Polsce w drugiej połowie XVIII wieku*, „Czasop. Prawno-Hist.”, t. 11, 1959, z. 2, s. 76 - 128; W. Cwik, *Komisje Boni Ordinisi dla mniejszych miast województwa lubelskiego (1784 - 1789)*, *Annales Univ. M. C. Skłodowska, Sec. G. Ins.* Vol. 8 1961 (druk 1962), s. 289 - 319; *Przemiany tradycji barskiej. Studia i materiały Sesji naukowej zorganizowanej przez Ins. Badań Lit. PAN w dn. 18 - 19 marca 1970 r. w Warszawie, Kraków 1972*. Artykuły E. Rostworowskiego i J. Michalskiego.

⁷⁵ E. Rostworowski, *Na drodze do pierwszego rozbioru*, „Rocznik Historyczny”, t. 18, 1949; teje: *Podbój Śląska przez Prusy a pierwszy rozbiór Polski*, „Przegl. Hist.”, t. 63, 1969; teje, *Polska w układzie sił politycznych Europy XVIII w.*, [w:] *Polska oświecenia. Państwo, społeczeństwo, kultura*, Warszawa 1972, red. B. Leśnodorski; R. Chojecki, *Patriotyczna opozycja na sejmie 1773 r.*, „Kwart. Hist.”, R. 79, 1972, teje, *Stanisław August Poniatowski a proces Ponińskiego*, „Przegl. Hist.”, t. 63, 1972; J. Bracisiewicz, *Stanisław August Poniatowski na pierwszym sejmie rozbiorowym 1773 - 1775*, Warszawa 1984.

blematyki pierwszego rozbioru („Przegląd Historyczny”, t. 63, 1973, z. 3, s. 425 - 437). Problem Ukrainy w polityce polskiej, a także ruchów chłopskich w XVIII w. był też przedmiotem badań⁷⁶. Historię ustroju Galicji od pierwszego rozbioru do Wiosny Ludów scharakteryzował Stanisław Grodziski⁷⁷. W nawiązaniu do prac zapoczątkowanych przez Polonię amerykańską w czasie II wojny światowej, dotyczących udziału Polski w walce o wolność Stanów Zjednoczonych, historycy polscy napisali parę książek dotyczących tej tematyki⁷⁸.

Sejm Czteroletni, ten wielki temat, nie tylko w wydawnictwach źródłowych, ale i w opracowaniach był podejmowany często przez historyków w ostatnim czterdziestoleciu. Emanuel Rostworowski poświęcił mu liczne monografie, studia i artykuły. Wskazując na najważniejsze prace tego historyka, wypada zacząć od *Sprawy aukcji wojska na tle sytuacji politycznej przed Sejmem Czteroletnim* (Warszawa 1957), bo charakteryzuje ona układ sił politycznych sprzed 1788 r., kombinacje i układy między najwybitniejszymi przedstawicielami opozycji magnackiej, skierowane przeciwko królowi. Szeroki zakres matactw wewnętrznych, próby podporządkowania sobie wojska, intrygi zagraniczne zostały przedstawione jasno i plastycznie, autor wskazał na priorytet spraw wewnętrznych i dowiódł, że orientacje były pochodną problematyki wewnątrzno-politycznej. Interesowały też E. Rostworowskiego różne aspekty działalności Hugona Kołłątaja, ale przede wszystkim zafascynowała go wybitna indywidualność Stanisława Augusta na tle sytuacji wewnętrznej i zewnętrznej Polski w II połowie XVIII w. Poddał gruntownej i wszechstronnej analizie historię Konstytucji 3 maja i wskazał, iż była ona dziełem kolektywnym, w którym udział króla zaznaczył się bardzo istotnie. Napisał też E. Rostworowski biografię Stanisława Augusta, daleki od idealizacji czy oczerniania króla, ukazał w nim polityka o dużej inteligencji, zapamiętałego reformatora, którego głównym celem było unowocześnienie kraju, ucywilizowanie narodu, a który wśród spiętrzonych trudności międzynarodowych tak usiłował manewrować, aby drogą kompromisów nie dopuścić do zagłady państwa⁷⁹. Skład poselski Sejmu Czteroletniego był

⁷⁶ J. Perdenia, *Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przelomie XVII i XVIII w.*, Kraków 1963; A. W. Serczyk, *Koliszczyzna*, Kraków 1968; E. Rostworowski, *Domysły wokół tzw. supliki torczyńskiej*, „Kwart. Hist.”, R. 67, 1960.

⁷⁷ S. Grodziski, *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772 - 1848*, Wrocław 1971.

⁷⁸ M. Haiman, *Kościuszko in the American Revolution*, New York 1947; tenże, *Kościuszko Leader and Exile*, New York 1946; Z. Libiszowska, *Opinia polska wobec rewolucji amerykańskiej w XVIII wieku*, Łódź 1962; Z. Sułek, *Polacy w wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych 1775 - 1783*, Warszawa 1976.

⁷⁹ E. Rostworowski, *Hugo Kołłątaj wobec zagadnienia obywatelskiej siły zbrojnej (1784 - 1793)*, „Przegl. Hist.”, t. 42, 1951, s. 331 - 364; tenże, *Walka Hugona Kołłątaja o związek nauki z życiem*, „Życie Nauki”, R. 5, 1950, s. 605 - 621; tenże, *Sprawa milicji mieszczańskich w ostatnim roku Sejmu Czteroletniego*, „Przegl. Hist.”, R. 46, 1955, z. 4; tenże, *Legendy i fakty XVIII wieku*, Warszawa 1963; tenże, *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 maja*, Warszawa 1956.

przedmiotem badań. Jerzy Michalski zajął się sejmikami poselskimi 1788 r. na tle sytuacji politycznej, omówił przebieg sejmików i ich wyniki. Zaznaczył ostre starcia między różnymi grupami politycznymi, a przede wszystkim stronnictwem królewskim i opozycyjnymi magnatami. Bogusław Leśnodorski dał zarys historii ustawodawstwa Sejmu Czteroletniego z punktu widzenia metodologii marksistowskiej. Oparł swe wywody na nie wykorzystanym do tej pory archiwum Potockich, wniósł wiele cennych ustaleń, ale ocenił czołowych działaczy sejmu zbyt ostro. W dalszych swych pracach wycofał się też z wielu nieco apodyktycznych sądów. Monografii doczekały się niektóre instytucje czasów Sejmu Czteroletniego. Andrzej Zahorski opisał Komisję Policji Obojga Narodów, a Józef Wojakowski — Straż Praw, natomiast reformy wojskowe lat 1788 - 1792 i przebieg wojny polsko-rosyjskiej opracował Leonard Ratajczyk. Działalność Fryderyka Józefa Moszyńskiego, jako wybitnego statystyka w latach Sejmu Czteroletniego, prekursora nowoczesnej statystyki, usiłował opisać Stanisław Konferowicz⁸⁰. Zapoczątkowano też badania nad składem izby poselskiej. Jako wstęp do obszerniejszej pracy nad tym tematem Jerzy Kowecki scharakteryzował grupę posłów-debiutantów — tak nazwał tych, którzy po raz pierwszy zasiedli jako posłowie właśnie na Sejmie Czteroletnim. Ustalił, że byli oni w większości zwolennikami Konstytucji 3 maja. Natomiast oratorstwo Sejmu Czteroletniego zostało tylko zarysowane jako problem badawczy w pracy Bernarda Krakowskiego⁸¹. Misję Debolego w Petersburgu w latach 1788 - 1791 starał się scharakteryzować Jerzy Łojek. Podjął on też próbę oceny sytuacji politycznej wewnętrznej i zewnętrznej Polski w czasach Sejmu Czteroletniego. Jego interpretacja wydarzeń oraz metoda badawcza wywołały zastrzeżenia recenzentów⁸². Problemy dotyczące stosunku Polski do Saksonii, sprawa przekazania tronu polskiego Wettinom, a także rachuby na pomoc Francji w okresie Sejmu Czteroletniego i powstania 1794 r. budziły zainteresowanie Henryka Kocója. W pracach swych wykazał on pracowitość, ale ich wartość obniżyła niedoskonałość warsztatowa i często niesłuszna interpretacja wydarzeń, wynikająca z niewystarczającej znajomości lite-

⁸⁰ J. Michalski, *Sejmiki polskie 1788 roku*, cz. 1-3, „Przegl. Hist.”, t. 51, z. 1, 2, 3, 1960; B. Leśnodorski, *Dzieło sejmu czteroletniego 1788 - 1792. Studium historyczno-prawne*, Wrocław 1951; A. Zahorski, *Centralne instytucje w Polsce w dobie rozbiorowej*, Warszawa 1959; J. Wojakowski, *Straż Praw*, Warszawa 1982; L. Ratajczyk, *Wojsko i obronność Rzeczypospolitej*, Warszawa 1975; S. Konferowicz, *Fryderyk Józef Moszyński. Statystyk doby sejmu czteroletniego*, Warszawa 1961.

⁸¹ J. Kowecki, *Postowie debiutanci na sejmie czteroletnim*, [w:] *Wiek XVIII. Polska i świat. Księga poświęcona Bogusławowi Leśnodorskiemu*, Warszawa 1974, s. 195 - 210; B. Krakowski, *Oratorstwo polityczne na forum sejmu czteroletniego. Rekonesans*, Gdańsk 1968.

⁸² J. Łojek, *Misja Debolego w latach 1787 - 1792. Z dziejów stosunków polsko-rosyjskich w czasach sejmu czteroletniego*, Wrocław 1962, rec. J. Michalski, „Przegl. Hist.”, 1963; *Przed konstytucją 3 maja. Z badań nad międzynarodowym położeniem Rzeczypospolitej w latach 1788 - 1791*, Wrocław 1977 oraz *Upadek Konstytucji 3 maja. Studium historyczne*, Wrocław 1976, rec. Z. Zielińska, *Stanisław August, konstytucja i targowica*, t. 69, 1978, odpowiedź J. Łojka, t. 70, 1979. Recenzje były ostre, lecz rzeczowe, odpowiedź J. Łojka mało rzeczowa, ale gwałtowna.

ratury naukowej przedmiotu⁸³. Brak jest obszerniejszych prac omawiających sytuację polityczną w poszczególnych województwach Rzeczypospolitej, uprzywilejowana pod tym względem jest tylko Warszawa. Odosobnioną pozycję stanowi książka Józefa Kermisza charakteryzująca — *Lublin i lubelskie w ostatnich latach Rzeczypospolitej (1788 - 1794)*, t. 1, *w czasie Sejmu Wielkiego i wojny polsko-rosyjskiej 1792 oraz pod rządami targowicko-grodzieńskimi* (Lublin 1939 - 1945). Natomiast Jan Dihm napisał pracę o konstytucji ekonomicznej, która miała — jego zdaniem — stanowić dalsze ogniwo ogólnej reformy kraju po konstytucji politycznej uchwalonej 3 maja 1791 r. Różne problemy poruszone w książce Dihma, a przede wszystkim zagadnienie autorstwa projektu konstytucyjnego wzbudziły wątpliwości E. Rostworowskiego⁸⁴. Dało to początek ciekawej polemice naukowej i ostateczne ustalenia Rostworowskiego w tej sprawie zostały zawarte w książce *Legends i fakty XVIII w.* (Warszawa 1963).

Targowica i sejm grodzieński budziły znacznie mniejsze zainteresowanie badaczy niż Sejm Czteroletni. Rostworowski przedstawił ciekawy przyczynek do genezy targowicy, omawiając sprawę kawalerii narodowej w okresie Sejmu Czteroletniego. Natomiast Jan Wąsicki podjął się przedstawienia targowicy i sejmu grodzieńskiego 1793 r. z punktu widzenia zagadnień prawnych. Targowica wyszła słabiej niż sejm 1793 r., a nakreślenie tła politycznego całej problematyki nie udało się autorowi⁸⁵. Witold Łukaszewicz zmierzał do przedstawienia targowicy i powstania kościuszkowskiego zgodnie z wymogami metodologii marksistowskiej, według swego rozumienia. Polegało to przede wszystkim na ujemnej ocenie historiografii polskiej, ukazaniu ostrego konfliktu klasowego, matactw Watykanu i pochwały jakobinów jako najbardziej radykalnych ideologów. Całość pracy wypadła schematycznie, w tonacji czarno-białej⁸⁶.

Powstanie kościuszkowskie było tematem często podejmowanym w pracach historyków, szczególnie w pierwszych latach po drugiej wojnie światowej. Wybitna indywidualność Stanisława Herbsta spowodowała, że jego zainteresowania historią wojskową przyczyniły się do rozwi-

⁸³ H. Kocój, *Polska a Saksonia w czasie sejmu czteroletniego*, Kraków 1967; rec. J. Michalski, „Przeł. Hist.”, t. 59, z. 4, 1968, s. 804-808; tenże, *O sukcesję saską. Sprawa następstwa tronu polskiego w czasach sejmu czteroletniego*, Warszawa 1972; tenże, *Francja a upadek Polski. Polskie rachuby na pomoc Francji w czasie sejmu czteroletniego i Insurekcji kościuszkowskiej*, Kraków 1976.

⁸⁴ J. Dihm, *Sprawa konstytucji ekonomicznej z 1791 roku na tle wewnętrznej i zagranicznej sytuacji Polski*, Wrocław 1959; t. 2c; E. Rostworowski, *W sprawie konstytucji ekonomicznej 1791 (Na marginesie książki J. Dihma)*, „Przeł. Hist.”, t. 54, 1960.

⁸⁵ E. Rostworowski, *Z dziejów genezy Targowicy. Sprawa kawalerii narodowej w dobie sejmu czteroletniego*, „Przeł. Hist.”, t. 55, 1954, z. 1; J. Wąsicki, *Konfederacja targowicka i ostatni sejm Rzeczypospolitej z 1783 r. Studium historyczno-prawne*, Poznań 1952; rec. E. Rostworowski: *W sprawie konfederacji targowickiej*, „Kwart. Hist.”, R. 60, 1953, s. 297-309.

⁸⁶ W. Łukaszewicz, *Targowica i powstanie kościuszkowskie. Ze studiów nad historią Polski XVIII w.*, Warszawa 1953.

nięcia tej dziedziny badań w dziejach powstania. Prace Herbsta odnoszące się do powstania 1794 r. zostały zebrane i opublikowane przez jego uczniów. Książka ta, zatytułowana *Z dziejów wojskowych powstania kościuszkowskiego 1794 roku* (Warszawa 1983), objęła artykuły, studia i rozprawy pisane przez Herbsta w różnych latach. W razie gdy podejmował on ten sam temat dwukrotnie, uwzględniono tylko ostatnie jego ujęcie. Dzięki temu powstał zarys dziejów wojskowych powstania, który do dziś może być uważany za ostatnie słowo nauki w tej dziedzinie. Tadeusz Rawski starał się scharakteryzować *Sztukę dowódczą Tadeusza Kościuszki* (Warszawa 1953), zebrał materiał ciekawy, jednak na ocenie generalnej, a także poszczególnych wydarzeń niekorzystnie zaciążyły lata, w których praca była pisana, ów niefortunny schemat czarno-biały w odniesieniu do zagadnień politycznych i społecznych.

Powstały też wartościowe opracowania poszczególnych bitew powstańczych. Wacław Zienkiewicz zajął się bitwą pod Raclawicami, dał analizę wydarzeń pozbawioną elementów legendy, chociaż wysoko ocenił Kościuszkę jako wodza. Zygmunt Walter Janke głęboko i kompetentnie z punktu widzenia wojskowego zanalizował bitwę pod Szczekocinami. Najwartościowszy fragment pracy Herbsta o powstaniu dotyczy obrony Warszawy. Zanalizował on bitwę na przedpolu stolicy, a następnie jej oblężenie. Nowe spojrzenie, o wiele przewyższające dotychczasowe opisy, dał Krzysztof Bauer, analizując szturm Pragi 4 listopada 1794 r.⁸⁷ Marian Kukiel wiódł po wojnie zapoczątkowany jeszcze w 1929 r. spór o Kościuszkę z Adamem Skałkowskim. Zwalczał tezę Skałkowskiego o nieudolności Kościuszki jako wodza, wskazywał, że na tle przednapoleońskiej sztuki wojennej był on dowódcą wybitnym i tak konkludował: „... niewielu współczesnych wodzów obcych przewyższa go sztuką, żaden zaś nie przewyższa go żelazną, nieugiętą wolą, wiarą w zwycięstwo, darem porywania wojska, budzenia w nim sił moralnych i rozwijania w duszy żołnierskiej pierwiastków bohaterskich”⁸⁸. Problematykę społeczną powstania podjął przede wszystkim Bogusław Leśnodorski. Uwieńczeniem jego badań w tym zakresie była książka pt. *Polscy jakobini, karta z dziejów insurekcji 1794 roku* (Warszawa 1960). Leśnodorski zanalizował grupę polskich jakobinów, a więc ludzi o najbardziej radykalnej pod względem społecznym ideologii, zapatrzonych w rewolucyjną

⁸⁷ W. Zienkiewicz, *Manewr i bitwa pod Raclawicami (4 kwietnia 1794 roku)*, „Nauka i Sztuka”, R. 2, t. 3, 1946, s. 1-17; Z. W. Janke, *Bitwa pod Szczekocinami 6 VI 1794*, [w:] *Studia i materiały do historii wojskowości*, t. 8, cz. 1, 1962, s. 151-211; S. Herbst, *Obrona Warszawy 12 VII-6 IX 1794*, [w:] *Z bohaterskiej przeszłości Warszawy*, Warszawa 1961, s. 13-53; K. Bauer, *Szturm Pragi 4 listopada 1794 r.*, *Studia i materiały do historii wojskowości*, t. 15, cz. 1, s. 95-120, Warszawa 1969.

⁸⁸ M. Kukiel, *Zarys historii wojskowości w Polsce*, Londyn 1949; *Dyskusja ze Skałkowskim: Zagadnienia kościuszkowskie*, „Wiadomości Literackie”, Londyn 1947, replika A. Skałkowski, *Zagadnienia kościuszkowskie. Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Naukowego*, Poznań 1948; M. Kukiel, *O Kościuszkę*, „Teki Historyczne”, t. III, 1949, nr 1-2, s. 28-53.

Francję, uznających terror jako metodę walki politycznej, ostro stawiających zagadnienie chłopskie. Grupa ta, faktycznie niezinstytucjonalizowana, odgrywała jako siła nacisku w poszczególnych instytucjach powstańczych i w wojsku dużą rolę, domagała się radykalnych, szybkich, rewolucyjnych posunięć. Ze względu na strukturę społeczną ówczesnej Polski jakobini nie mieli jednak szans na realizację swego programu politycznego i objęcie steru powstania. Sprawą chłopską w powstaniu zajęli się Jerzy Kowecki. Dał on nowe spojrzenie na Uniwersał Połaniecki, wskazał na jego postępową społecznie treść w zestawieniu z ówczesną sytuacją chłopstwa w Europie Środkowej. Problem mobilizacji mas chłopskich do walki w ramach pospolitego ruszenia stanowi drugie zagadnienie, które przedstawił w obszernej pracy Jerzy Kowecki. Wskazał na zasięg pospolitego ruszenia na różnych ziemiach i w powiatach, dochodząc do wniosku, że zdało ono egzamin na polach bitew, gdy współdziałało z armią regularną. Odegrało też ważną rolę propagandową — przygotowywało masy chłopskie do walki. Natomiast militarna przydatność pospolitego ruszenia, występującego samodzielnie do walki, nie była duża⁸⁹. Andrzej Zahorski zajął się uzbrojeniem i przemysłem zbrojeniowym w powstaniu oraz dziejami kościuszkowskiej Warszawy widzianej przez pryzmat prac jej prezydenta Ignacego Wyssogoty Zakrzewskiego⁹⁰. *Ustrój władz cywilnych powstania kościuszkowskiego* (Wrocław 1959) zarysował Wojciech Maria Bartel. Tenże autor zajął się omówieniem ciekawej instytucji dozorów, którą powołał Kościuszko, aby zajęła się rozpatrzeniem wszystkich skarg chłopskich i zapobiegała na przyszłość nadużyciom⁹¹. W dobrze udokumentowanej pracy Krzysztof Bauer scharakteryzował wojsko koronne w powstaniu 1794 r. Obliczył jego stan, omówił organizację i zasoby materialne⁹². Z innej tematyki powstańczej wspomnijmy ważną rozprawę Zbigniewa Góralskiego o tranzycie przez Polskę zboża austriackiego, ekspediowanego do Belgii, które w czasie powstania zostało zatrzymane przez władze powstańcze i doraźnie uratowało Warszawę przed głodem. Edward Gomulski zapoczątkował badania nad służbą dyplomatyczną powstania⁹³.

Prasą i pismami periodycznymi w czasie insurekcji oraz różnymi for-

⁸⁹ J. Kowecki, *Uniwersał Połaniecki i sprawa jego realizacji*, Warszawa 1957; rec. S. Herbst, „Kwart. Hist.”, R. 65, s. 164 - 165; tenże, *Pospolite ruszenie w insurekcji 1794*, Warszawa 1963. Problemy społeczne zwięźle i ciekawie zarysował E. Rostworowski w artykule pt. *Kwestia społeczna Polski kościuszkowskiej*, „Studia Historyczne”, R. 11, 1968, z. 4, s. 479 - 493.

⁹⁰ A. Zahorski, *Uzbrojenie i przemysł zbrojeniowy w powstaniu kościuszkowskim*, Warszawa 1957; tenże, *Ignacy Wyssogota Zakrzewski, prezydent Warszawy*, Warszawa 1978; tenże, *Warszawa w powstaniu kościuszkowskim*, Warszawa 1985.

⁹¹ W. Bartel, *Dozory w insurekcji kościuszkowskiej*, „Zasop. Prawno-Hist.”, t. 6, 1955, z. 2.

⁹² K. Bauer, *Wojsko koronne powstania kościuszkowskiego*, Warszawa 1981.

⁹³ Z. Góralski, *Tranzyt zboża austriackiego przez Polskę a powstanie kościuszkowskie*, „Przeł. Hist.”, t. 55, 1964, z. 3, s. 405 - 433; E. Gomulski, *Służba dyplomatyczna w Polsce czasów insurekcji kościuszkowskiej*, Wrocław 1979; A. Lityński, *Proces karny insurekcji 1794*, Katowice 1983.

mami propagandy powstańczej zajął się A. Woltanowski⁹⁴. Z prac opisujących poszczególne rejony kraju w czasie powstania wspomnieć należy zapoczątkowującą badania książkę Janiny Muszyńskiej-Zygmańskiej, poświęconą Wielkopolsce, a przede wszystkim pracę Zdzisława Sułka o sprzysiężeniu Jakuba Jasińskiego. Pod tym tytułem, niezwykle fortunym dla pracy Sułka, otrzymaliśmy wzbogaconą nowymi badaniami książkę o przygotowaniach konspiracyjnych do wybuchu powstania i o początkach walki na Litwie⁹⁵. Interesującą pracę poświęconą Kościuszcze napisał Jan Dihm. Jest to zbiór studiów z różnych okresów życia naczelnika. Za najciekawsze uznać wypadnie zrekonstruowanie od nowa i przekonywająco bitwy pod Dubienką oraz opis jego postawy na emigracji po klęsce powstania, ukazanie portretu psychologicznego Naczelnika pełnego nieufności, obawy, że niegodnie będzie wykorzystany. S. Herbst w przedmowie do tej pracy (s. 8), pisząc o tych emigracyjnych czasach Kościuszki tak stwierdził: „Podtekstem, który zapewne czytelnik polski odczytuje, jest ponadczasowy poniekąd kompleks historyczny emigracji politycznej, uwikłanej w wielką grę mocarstw, kompleks autorytetów moralnych bez ziemi, używanych do celów doraźnych i przyziemnych, a zachowujących swoistą czystość, za cenę wyczekiwania wyjątkowej koniunktury”⁹⁶. Dużą poczytność zyskała praca Stefana Bratkowskiego poświęcona Kościuszcze, zatytułowana *Z czym do nieśmiertelności* (Katowice 1977). Autor odpowiada na postawione w tytule swej pracy pytanie, że dzięki swym uzdolnieniom inżyniersko-fortyfikacyjnym. Uważam tę tezę za niesłuszną, uznaję natomiast wartość zgromadzonych przez Bratkowskiego materiałów w Stanach Zjednoczonych. Sądzę, że jego ocena historiografii powstania jest błędna. Biografie generałów Jasińskiego i Dąbrowskiego oraz szewca-pułkownika Kilińskiego są słabe i nie posuwają wiedzy naprzód⁹⁷. Na uwagę w dziedzinie kościuszkowskiej biografistyki zasługuje praca Jadwigi Nadziei o Józefie Zajączku. Autorka opierając się na skrupulatnie zebranych materiale źródłowym przedstawia przekonująco postać Zajączka⁹⁸. Zaledwie fragment życiorysu Józefa Wybickiego, pracy napisanej przez Władysława Zajewskiego, należy do wieku XVIII. Książka Zajewskiego, oparta na bogatym materiale źródłowym, ukazuje przekonująco sylwetkę tej ciekawej postaci⁹⁹. Uzyskałyśmy też prace z zakresu historii historiografii poświęcone Kościuszcze. Krystyna Śreniowska postawiła sobie za zadanie przedstawienie przyczyn

⁹⁴ A. Woltanowski, *Z dziejów propagandy insurekcji kościuszkowskiej w Warszawie*. „Rocznik Warszawski”, t. 9, 1969 r.; tenże, *Prasa i pisma periodyczne powstania kościuszkowskiego*, Białystok 1985.

⁹⁵ J. Muszyńska-Zygmańska, *Wielkopolska w powstaniu kościuszkowskim*, Poznań 1947; Z. Sułek, *Sprzysiężenie Jakuba Jasińskiego*, Warszawa 1982.

⁹⁶ J. Dihm, *Kościuszek nieznan*, Wrocław 1969, s. 6.

⁹⁷ H. Mościcki, *Jakub Jasiński*, Kraków 1948; G. Zych, *Jan Henryk Dąbrowski 1755 - 1818*, Warszawa 1981; F. Paprocki, *Jan Kiliński 1760 - 1819*, Warszawa 1970.

⁹⁸ J. Nadzieja, *Józef Zajączek od Kamieńca do Pragi 1752 - 1794*, Warszawa 1964; tenże, *Generał Józef Zajączek 1752 - 1826*, Warszawa 1975.

⁹⁹ W. Zajewski, *Józef Wybicki*, Warszawa 1977 (II wydanie 1983).

kształtowania się poglądów historyków na Naczelnika. Piszący te słowa nie zgadza się z większością wywodów autorki, sądzi, że zakończenie książki na 1894 r. jest nieuzasadnione. Natomiast dużą wartość posiada historyograficzna praca Mariana Serejskiego, omawiająca stosunek historyków europejskich do upadku Polski. Treściwy, wartościowy przyczynek do dziejów kultu Kościuszki u schyłku XIX w. napisał Andrzej Feliks Grabski¹⁰⁰.

KULTURA

Wśród prac zawierających dorobek różnych międzynarodowych konferencji naukowych poświęconych Oświeceniu wspomnę książkę *Utopie et institutions au XVIII siècle. Le pragmatisme des Lumières* (Paris 1963), zawierającą sporo referatów poświęconych kulturze umysłowej i artystycznej Polski XVIII w., a także książkę *Echanges entre la Pologne et la Suisse du XIV au XIX siècle* (Genève 1964), zawierającą artykuł E. Rostworowskiego — *La Suisse et la Pologne au XVIII Siècle*. Wpływem francuskiego Oświecenia i kultury politycznej Francji na Polskę zajmują się: Helena Rzadkowska, *Stosunek polskiej opinii publicznej do rewolucji francuskiej* (Warszawa 1948), praca zresztą słaba i nie wyczerpująca tematu, oraz Ewa Rzadkowska, która opublikowała pracę pt. *Encykloperia i Diderot o polskim Oświeceniu* (Wrocław 1955). Natomiast obszerne i gruntowne studium — *Polska w opiniach Francuzów, XVIII w. Rulhière i jego współcześni* (Warszawa 1964) napisał Ryszard W. Wołoszyński. E. Rostworowski zajął się recepcją Woltera w Polsce, „Kwartalnik Historyczny”, t. 75 (1968). Jerzy Michalski podjął temat *Rousseau i sarmacki republikanizm* (Warszawa 1977), zestawiając poglądy pisarza francuskiego i polskich sarmatów, których uosobieniem był Wielhorski. Obie wizje zestawione ze sobą stają się istotnym elementem obrazującym świadomość szlacheckich konserwatystów. Jan Reychman zajął się stosunkami kulturalnymi polsko-węgierskimi, a szerzej stosunkami polsko-tureckimi w czasach Stanisława Augusta¹⁰¹. Natomiast Andrzej Feliks Grabski w obszernej pracy scharakteryzował kompetentnie *Myśl historyczną polskiego Oświecenia* (Warszawa 1976). Kazimierz Bartkiewicz zarysował trafnie i interesująco *Obraz dziejów ojczyźtych w świadomości historycznej w Polsce doby Oświecenia* (Poznań 1979). Historyków prawa interesowały poglądy na prawo narodów w Polsce XVIII w. Powstały też dwie interesujące biografie polskich prawników

¹⁰⁰ K. Sreniowska, *Kształtowanie się poglądów na bohatera narodowego 1794 - 1894*, Warszawa 1964; M. H. Serejski, *Europa a rozbiory Polski. Studium historyograficzne*, Warszawa 1970; A. F. Grabski, *W kręgu kultu Naczelnika*, Warszawa 1981.

¹⁰¹ J. Reychman, *Ze stosunków kulturalnych polsko-węgierskich w epoce Oświecenia*, Warszawa 1960; tenże, *Orient w kulturze polskiego Oświecenia*, Wrocław 1959; tenże, *Życie polskie w Stambule w XVIII wieku*, Warszawa 1959; tenże, *Znamość i nauczanie języków orientalnych w Polsce XVIII w.*, Wrocław 1950.

epoki Oświecenia¹⁰². Dzieje Kościoła katolickiego są przedmiotem badań w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Obszerny zarys pt. *Kościół w Polsce, wieki XVI - XVIII* t. 2 (Kraków 1970) pod redakcją Jerzego Kłoczowskiego przyniósł nie tylko charakterystykę diecezji, omówienie struktury i funkcji parafii oraz zarys dziejów zakonów męskich i żeńskich, ale także organizacji Kościoła wschodniego w Polsce XVI - XVIII. Problem *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773 - 1914* (Lublin 1984) omówił Piotr Paweł Gach. Ksiądz Jan Wysocki napisał biografię pt. *Józef Ignacy Rybiński, biskup wrocławski i pomorski 1777 - 1806. Zarys biograficzny na tle rządów diecezją* (Rzym 1967). Dziejami masonerii zajął się gruntownie Ludwik Hass, *Sekta faramazonii. Pierwsze stulecie wolnomularstwa w Warszawie (1721 - 1821)*, Warszawa 1980. Jest to praca ciekawa, aczkolwiek odnoszę wrażenie, że autor przecenił rolę masonów w Polsce stanisławowskiej.

Nawet wyliczenie wszystkich napisanych po wojnie prac dotyczących dziejów Komisji Edukacji Narodowej przerasta ramy tego artykułu ze względu na ich obfitość. Poprzestaną więc tylko na wzmiankowanie kilku najwartościowszych. Wspomnieć należy duży plon naukowy sesji zorganizowanej przez Uniwersytet Jagielloński z okazji dwusetnej rocznicy powstania KEN oraz sesji poświęconej nowożytnej myśli naukowej w szkołach i księgozbiorach polskich epoki Oświecenia¹⁰³. Cenny zarys dziejów KEN pióra Ambroise Joberta został przetłumaczony na język polski, a Andrzej Woltanowski i Ryszard W. Wołoszyński dali udaną nową próbę — wprawdzie popularną, ale opartą na źródłach — zarysu całości historii KEN¹⁰⁴. Do osiągnięć w zakresie badań nad różnymi aspektami organizacji i działalności KEN zaliczam pracę Mirosławy Chamcówny o Uniwersytecie Jagiellońskim w dobie KEN, Hanny Pohoskiej o wizytatorach generalnych KEN, Tadeusza Mizi o szkołach średnich KEN i szkolnictwie parafialnym, Janiny Lubienieckiej o Towarzystwie do Ksiąg Elementarnych, Kaliny Bartnickiej o działalności edukacyjnej Jana Śniadeckiego i polskim szkolnictwie artystycznym, Czesława Majoraka o książkach szkolnych KEN, Ireny Stasiewicz-Jasiukowej o modelu człowieka i obywatela w piśmiennictwie naukowym i podręcznikach polskie-

¹⁰² S. Hubert, *Poglądy na prawo narodów w Polsce czasów Oświecenia*, Wrocław 1960; J. Kolasa, *Prawo narodów w szkołach polskich wieku Oświecenia*, Warszawa 1954 r.; Z. Zdrójkowski, *Teodor Ostrowski (1750 - 1802). Pisarz dawnego polskiego prawa sądowego*, Warszawa 1956; S. Salmonowicz, *Krystian Bogumił Steiner (1746 - 1824). Toruński prawnik i historyk. Studium z dziejów nauki prawa doby Oświecenia w Polsce*, Toruń 1962.

¹⁰³ *W kręgu wielkiej reformy. Sesja naukowa w UJ w dwusetną rocznicę powstania KEN 24 - 26 października 1973 r.*, pod red. K. Mrozowskiej, R. Dutkovej, Kraków 1977; *Nowożytna myśl naukowa w szkołach i księgozbiorach polskiego Oświecenia*. Red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Wrocław 1976.

¹⁰⁴ Ambroise Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce 1773 - 1794. Jej dzieło wychowania obywatelskiego*. Przełożyła i uzupełniła M. Chamcówna. Przedmową opatrzył H. Barycz, Wrocław 1979; (tytuł oryginału: *La Commission d'Education Nationale en Pologne (11173 - 1794) son ouvre d'instruction civique*, Paris 1941); A. Woltanowski, R. W. Wołoszyński, *Komisja Edukacji Narodowej*, Warszawa 1973.

go Oświecenia i Ireny Szybiak o KEN na Litwie¹⁰⁵. Poruszając problem szkolnictwa w czasach stanisławewskich, należy wspomnieć o wartościowej pracy Kamilli Mrozowskiej pt. *Szkoła Rycerska Stanisława Augusta Poniatowskiego 1765 - 1794* (Wrocław 1961), która przyniosła wyczerpujący zarys dziejów tej ważnej placówki oświatowej polskiego Oświecenia.

Tylko krótki rzut oka mogą dać na badania nad dziejami historii literatury wieku XVIII. Z najciekawszych pozycji odnoszących się do czasów saskich wymienić trzeba prace Pauliny Buchwald-Pelcowej, poświęcone satyrze, a mianowicie *Anonimowa satyra z początków XVIII w.* (1962), *Małpa-człowiek* (1963) oraz obszerną monografię: *Satyra czasów saskich* (1963). Pogłębione spojrzenie na pisarstwo Benedykta Chmielowskiego przyniosła praca Stanisława Grzybowskiego — *Z dziejów popularyzacji nauki w czasach saskich* (1965) oraz monografia Haliny Rybickiej-Nowackiej — *Nowe Ateny Benedykta Chmielowskiego, metoda, styl, język* (1974). Nowatorskie badania nad prozą sowizdrzalską rozpoczął Czesław Hernas w rozprawie zatytułowanej *Proza sowizdrzalska epoki saskiej. Ze studiów nad literaturą staropolską* (Wrocław 1957). Tenże autor uczestnicząc w inicjatywie Instytutu Badań Literackich, podejmującej zbiorowe dzieło *Historia literatury polskiej*, napisał pracę *Barok* (Warszawa 1972), a tom następny *Oświecenie* (Warszawa 1976) Mieczysław Klimowicz. Badania nad literaturą Oświecenia zapoczątkował we Wrocławiu Tadeusz Mikulski. Z jego szkoły wyszli tacy badacze, jak Roman Wołoszyński i Zbigniew Goliński. W ośrodku warszawskim badaniami nad Oświeceniem zajęli się Zdzisław Libera, Teresa Kostkiewiczowa, Zofia Sinko. Zdzisław Libera w licznych rozprawach i artykułach zanalizował różne aspekty kultury literackiej Oświecenia, a w osobnej książce omówił życie literackie stanisławowskiej Warszawy. Teresa Kostkiewiczowa w obszernej pracy zajęła się prądami literackimi polskiego Oświecenia, jest też redaktorką bardzo pożytecznego *Słownika literatury polskiego Oświecenia* (Wrocław 1977). Nadal duże zainteresowanie historyków literatury budziła twórczość i życie Ignacego Krasickiego. Jego literacki dorobek omówił Mieczysław Piszczkowski, a zyciorys zanalizował Zbigniew Goliński.

¹⁰⁵ M. Chamcówna, *Uniwersytet Jagielloński w dobie KEN. Szkoła Główna w okresie wizyty i rektoratu Hugona Kołłataja 1777 - 1786*, Wrocław 1957 oraz *Uniwersytet Jagielloński w dobie Komisji Edukacji Narodowej. Szkoła Główna Koronna w latach 1786 - 1795*, Wrocław 1959; K. Mrozowska, *Walka o nauczycieli świeckich w dobie Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony*, Wrocław 1954; H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni KEN*, wstęp H. Barycz, Lublin 1957; J. Hulewicz, *Jan Śniadecki jako organizator nauki*, [w:] „St. i Mat. z Dziejów Nauki Polskiej”, t. 6, Warszawa 1958, s. 81 - 102; T. Mizia, *Szkoły średnie KEN na terenie Korony*; tenże, *Szkolnictwo parafialne w czasach KEN*, Wrocław 1964; J. Lubieniecka, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, Warszawa 1960; K. Bartnicka, *Działalność edukacyjna Jana Śniadeckiego*, Wrocław 1980; tenże, *Polskie szkolnictwo artystyczne na przełomie XVIII i XIX wieku (1764 - 1831)*, Wrocław 1971; Cz. Majorek, *Książki szkolne KEN*, Warszawa 1975 r.; J. Stasiewicz-Jasiukowa, *Człowiek i obywatel w piśmiennictwie naukowym i podręcznikach polskiego Oświecenia*, Wrocław 1979; I. Szybiak, *Szkolnictwo KEN w Wielkim Księstwie Litewskim*, Wrocław 1973; J. Podlaśka, *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach KEN*, Kraków 1973.

Przedmiotem badań Waclawa Woźniakowskiego stała się bajka w literaturze Oświecenia, a Barbary Krydy — działalność Franciszka Bohomolca. Zaopatrzone w erudycyjne wstępy Juliusza Wiktora Gomulickiego i starannie przezeń opracowane ukazały się następujące krytyczne wybory poezji pisarzy Oświecenia: Adam Naruszewicz, *Liryki wybrane*, wybrał i wstępem poprzedził J. W. Gomulicki (Warszawa 1964); Stanisław Trembecki, *Wiersze wybrane*, opracował i wstępem poprzedził J. W. Gomulicki (Warszawa 1965); Kajetan Węgierski, *Wiersze wybrane*, tekst ustalił oraz wstępem poprzedził J. W. Gomulicki (Warszawa 1974). Pisarze polityczni też doczekali się ciekawych książek, oprócz Hugona Kołłątaja, o czym wzmiankowałem, pracę poświęconą Stanisławowi Staszicowi napisała Barbara Szacka¹⁰⁶; Emanuel Rostworowski wydał pracę Władysława Konopczyńskiego pt. *Polscy pisarze polityczni XVIII wieku (do sejmu czteroletniego)*, Warszawa 1966.

Również prasa XVIII w. była przedmiotem badań. Roman Kaleta zajął się „Monitorem” z 1763 r., a Mieczysław Klimowicz — Mitzlerem de Kolof, Jerzy Łojek pisał ogólnie o prasie warszawskiej w XVIII w. i „Gazecie Warszawskiej”. Wzbudza wątpliwości jego jednoznacznie negatywna opinia o redaktorze Stefanie Łuskinie. Józef Szczepaniec zbadał monopol prasowy Stefana Łuskiny, a Irena Homola-Dzikowska rozpatrzyła problem wolności druku w publicystyce polskiej czasów stanisławowskich oraz napisała monografię pt. *Pamiętnik Historyczno-Polityczny Piotra Świtkowskiego*. Irena Sokol zanalizowała wiadomości o rewolucji amerykańskiej na łamach „Gazety Warszawskiej”, a Andrzej Zahorski — wiadomości o sprawach polskich we francuskim „Moniteur”. Irena Łosowska-Zaporowska zarysowała dzieje „Korespondenta Warszawskiego”. Prasą i pismami periodycznymi w czasie powstania kościuszkowskiego oraz różnymi formami propagandy powstańczej zajął się Andrzej Woltanowski. Prace jego odznaczają się dużą erudycją, wnioski są trafne, całość problemu przedstawiona została przekonująco¹⁰⁷.

¹⁰⁶ T. Mikulski, *Ze studiów nad Oświeceniem. Zagadnienia i fakty*, Warszawa 1956; R. Wołoszyński, *Ignacy Krasicki. Utopia i rzeczywistość*, Wrocław 1970; R. Kaleta, *Oświeceni i sentymentalni. Studia nad literaturą i życiem w Polsce w okresie trzech zaborów*, Wrocław 1971; Z. Libera, *Problemy polskiego Oświecenia*, „Kultura i Styl”, Warszawa 1963; tenże, *Życie literackie w Warszawie w czasach Stanisława Augusta*, Warszawa 1971; tenże, *Wiek oświecony*, Warszawa 1986; T. Kostkiewiczowa, *Klasyczny sentymentalizm, rokoko*, Warszawa 1975; Z. Sinko, *Powieść zachodnioeuropejska w kulturze literackiej polskiego Oświecenia*, Wrocław 1968; M. Piszczkowski, *Ignacy Krasicki. Monografia literacka*, Kraków 1969; Z. Goliński, *Ignacy Krasicki*, Warszawa 1979; W. Woźniakowski, *Bajka w literaturze polskiego Oświecenia*, Kraków 1974; B. Kryda, *Szkolna i literacka działalność Franciszka Bohomolca. U źródeł polskiego klasycyzmu XVIII w.*, Kraków 1979; B. Szacka, *Stanisław Staszic. Portret mieszczanina*, Warszawa 1966. Wspomnieć też należy wartościową serię wydawniczą poświęconą literaturze Oświecenia pt. *Studia z okresu Oświecenia*, pod red. E. Aleksandrowskiej, T. Kostkiewiczowej, Z. Libery. W latach 1964 - 1982 ukazało się dwadzieścia tomów.

¹⁰⁷ R. Kaleta, M. Klimowicz, *Prekursorzy Oświecenia. Monitor z roku 1763 na tle czasów. Mitzler de Kolof, redaktor i wydawca*, Wrocław 1953; J. Łojek, *Gazeta Warszawska ks. Łuskiny (1774 - 1793)*, Warszawa 1959; tenże, *Dziennikarze i prasa w Warszawie w XVIII wieku*, Warszawa 1960; J. Szczepaniec, *Monopol prasowy*

Charakterystykę prac dotyczących kultury artystycznej zacznijmy od kultury teatralnej. Początki teatru stanisławowskiego omówił Mieczysław Klimowicz. Recenzentka podkreśliła, że praca Klimowicza przynosi najpełniejsze omówienie pierwszych lat teatru stanisławowskiego, zarzuciła mu natomiast, że nie zachował ostrożności w wysuwaniu wątpliwych hipotez, doszukując się nadmiernego upolitycznienia teatru¹⁰⁸. Do najlepszych prac Karyny Wierzbickiej-Michalskiej należą: *Teatr warszawski za Sasów* (Wrocław 1964); *Sześć studiów o teatrze stanisławowskim* (Wrocław 1967); *Aktorzy cudzoziemscy w Warszawie w osiemnastym wieku* (Wrocław 1975) i syntetyczny zarys — *Teatr w Polsce XVIII w.* (Warszawa 1977). Autorka wysoko oceniła okres stanisławowski stwierdzając, że teatr polski startował w 1765 r. niemal od zera, a stał się w następnym trzydziestoleciu jednym z ośrodków życia teatralnego w Europie. Wśród prac Zbigniewa Raszewskiego wyróżnia się jego obszernie dzieło *Bogusławski*, t. 1 - 2 (Warszawa 1972). Autor dał głęboką i wszechstronną analizę dorobku „ojca sceny polskiej” jako dyrektora teatru, reżysera i aktora. Barbara Król-Kaczorowska zajęła się budownictwem teatralnym w dawnej Polsce¹⁰⁹. Dla badań nad dziejami teatru stanisławowskiego duże znaczenie miały obchody 200-lecia powstania tej instytucji. Wydano wówczas bowiem cenne zbiorowe dzieło pt. *Teatr Narodowy 1765 - - 1794* (Warszawa 1967). Opublikowano także referaty i przemówienia wygłoszone na sesji naukowej, zorganizowanej w 1965 r.¹¹⁰ Muzyka XVIII w. w Polsce nie posiada wielu opracowań. Nadal podstawowym w tym zakresie dziełem jest książka Jana Prosnaka, *Kultura muzyczna Warszawy XVIII wieku* (Kraków 1955).

Natomiast dzieje osiemnastowiecznej urbanistyki i architektury rozwinęły się żywo. Wojciech Trzebiński badał historię budowy miast prywatnych w Polsce w XVIII w., a Tadeusz Przemysław Szafer zajął się problemami planowania miast w Polsce. Architekturę pałacową czasów stanisławowskich w Wielkopolsce zbadała Zofia Ostrowska-Kęmbłowska¹¹¹. Architektura czasów stanisławowskich interesowała też Władysława Ta-

Stefana Łuski w *Koronie w latach 1773 - 1793*, „Ze skarbcza kultury”, 1961, z. 13, s. 5 - 99; I. Homola-Dzikowska, *Walka o wolność druku w publicystyce polskiej drugiej połowy XVIII wieku*, „Przeł. Hist.”, t. 51, 1960, s. 74 - 94; I. Sokol, *Gazeta Warszawska a rewolucja amerykańska 1774 - 1776*, Archiwum Hist. Filoz. i Myśli Społ., t. 17, 1971, s. 109 - 137; A. Zahorski, *Moniteur lat 1789 - 1795 o sprawach polskich*, „Przeł. Hist.”, t. 57, 1966, 1, s. 70 - 96; I. Lossowska-Zaporowska, *Korespondent Warszawski w latach 1792 - 1796. Zarys monograficzny*, Warszawa 1969; A. Woltanowski, *Z dziejów propagandy insurekcji kościuszkowskiej w Warszawie*, „Rocznik Warszawski”, t. 9, 1969; tenże, *Prasa i pisma periodyczne powstania kościuszkowskiego*, Białystok 1985.

¹⁰⁸ M. Klimowicz, *Początki teatru stanisławowskiego (1765 - 1773)*, Warszawa 1965, rec. K. Wierzbicka-Michalska, „Rocznik Warszawski”, t. 8, 1970, s. 299 - 306.

¹⁰⁹ B. Król-Kaczorowska, *Łazienkowski teatr w Pomarańczarni*, Warszawa 1961; *Teatry Warszawy*, Warszawa 1985.

¹¹⁰ *Teatr Narodowy w dobie Oświecenia. Księga pamiątkowa sesji poświęconej 200-leciu Teatru Narodowego*, Wrocław 1967. Ukazała się też wielotomowa seria *Teatr Polski Oświecenia*, zawierająca teksty utworów dramatycznych z tej epoki.

¹¹¹ W. Trzebiński, *Ze studiów nad historią budowy miast prywatnych w Polsce*

tarkiewiczza, który w swym dorobku pisarskim pozostawił prace *O Dominiku Merlinim* (Warszawa 1955) i *Łazienkach Warszawskich* (Warszawa 1957). Dużej wartości jest zbiór rozpraw i artykułów Tadeusza Mańkowskiego pt. *Mecenat artystyczny Stanisława Augusta* (Warszawa 1976). Autor uzasadnił tezę o dużej wartości społecznej mecenatu królewskiego. Inna praca: *Mecenat artystyczny Izabelli z Czartoryskich Lubomirskiej (1736 - 1816)* (Wrocław 1976), stała się tematem obszernej książki Bożeny Majewskiej-Maszkowskiej. Głównie na architekturze Oświecenia skupił swoje zainteresowania Stanisław Lorentz, do jego najważniejszych prac należy: *Natolin* (Warszawa 1955) oraz *Efraim Szreger architekt polski wieku XVIII* (Warszawa 1986). Lorentz skupił na swoim seminarium doktorskim uzdolnionych historyków sztuki. Uczniowie jego napisali liczne prace, głównie podejmując próby charakterystyki dorobku artystycznego czołowych artystów epoki stanisławowskiej — architektów i malarzy. Dzięki temu wysiłkowi badawczemu posiadamy dziś wartościowe monografie, które oceniają bardzo wysoko imponujący rozmach artystyczny Polski w ostatnim trzydziestoleciu jej istnienia¹¹². Z innych prac wspomnijmy Michała Wallisa, autora rozprawy *Canaletto, malarz Warszawy* (Warszawa 1955). Syntetycznie ujął *Sztukę polską XVIII w.* (Warszawa 1985) Mariusz Karpowicz. Mimo upływu lat nadal podstawowym dziełem, jeśli chodzi o polską sztukę ogrodniczą, jest praca Gerarda Ciołka *Ogrody polskie* (Warszawa 1954). Dzieło zbiorowe pt. *Historia kultury materialnej Polski w zarysie* pod redakcją Witolda Hensla i Jana Pazdura, tom IV pod redakcją Zofii Kamińskiej i Bohdana Baranowskiego (Wrocław 1978) obejmuje okres od połowy XVII do końca XVIII w. Zawiera też obszerną bibliografię zagadnienia.

Historia medycyny W. Szumowskiego, wznowiona w Warszawie w 1961 r., jest kompendium do dziś używanym, mimo że jest to już praca bardzo przestarzała. Rzut oka na dzieje szpitalnictwa również w XVIII w. dała Zofia Podgórska-Klawe¹¹³. Stwierdzić można, że historia medycyny jest zaniedbana i w zakresie badań nad XVIII w. możemy znaleźć tylko trochę przyczynków dotyczących na ogół dziejów poszczególnych szpitali.

---

wieku oświecenia, „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury”, R. 5, 1955, s. 83 - 123; ibidem, W. Trzebiński, *Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce XVIII wieku*, Warszawa 1962; T. P. Szafer, *Ze studiów nad planowaniem miast w Polsce XVIII i początku XIX wieku*. „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury”, R. 5, 1955, s. 47 - 82; Z. Ostrowska-Kębiłowska, *Architektura pałacowa drugiej połowy XVIII wieku w Wielkopolsce*, Poznań 1969.

¹¹² Wymieniam najważniejsze tylko z tych monografii: A. Chyczewska, *Marcello Bacciarelli*, Wrocław 1973; A. Bartczakowa, *Jakub Fontana, architekt warszawski XVIII wieku*, Warszawa 1970; M. Kwiatkowski, *Szymon Bogumił Zug, architekt polskiego Oświecenia*, Warszawa 1971; N. i Z. Batowscy, *Marek Kwiatkowski, Kamsetzer, architekt Stanisława Augusta*, Wrocław 1983; T. S. Jaroszewski, *Chrystian Piotr Aigner, architekt polskiego klasycyzmu*, Warszawa 1970; tenże, *Architektura doby Oświecenia w Polsce. Nurty i odmiany*, Wrocław 1971; K. Sroczyńska, *Zygmunt Vogel, rysownik gabinetowy Stanisława Augusta*, Wrocław 1969.

¹¹³ Z. Podgórska-Klawe, *Od hospicjum do współczesnego szpitala*, Warszawa 1981.

Mniej w nich wiadomości o leczeniu, a przeważa problematyka społeczna: zwalczanie żebractwa, dobroczynność itp.

Rozmaitość problematyki obyczajowej daje się odnotować w badaniach głównie historyków łódzkich. Bohdan Baranowski napisał kontrowersyjną pracę — *Procesy czarownic w Polsce XVII i XVIII w.* (Łódź 1952). Natomiast Zbigniew Kuchowicz podjął temat: *Leki i gusła dawnej wsi. Stan zdrowotny wsi pańszczyźnianej XVII - XVIII wieku* (Wrocław 1954). Problem zdrowotności różnych grup społecznych polskiego społeczeństwa wzbudził zainteresowanie Kuchowicza, który napisał książkę: *Wpływ odżywiania na stan zdrowotny społeczeństwa polskiego w XVIII wieku* (Łódź 1966). Zagadnienie braku higienicznego odżywiania i doszukiwanie się w tym przez autora przyczyny degeneracji wielu rodzin magnackich stało się przedmiotem ciekawej polemiki, jaką prowadził z nim Emanuel Rostworowski.

HISTORIA POWSZECHNA

Można stwierdzić, że historycy polscy niewiele podjęli tematów z zakresu historii powszechnej. Powstał doskonały zarys *Historia powszechna. Wiek XVIII* (Warszawa 1977), napisany przez E. Rostworowskiego. Za punkt wyjścia swej syntezy przyjął autor cywilizację europejską, całość przedstawił w sposób integralny, wyodrębniając najpierw podziały pionowe, ukazujące ogólne tendencje procesów sekularnych, przez co stworzył tło dla omówienia krótszych okresów i dziejów poszczególnych krajów. Dał książkę, która jest zarysem encyklopedycznym epoki, z powodzeniem może też spełniać rolę podręcznika akademickiego.

Należy podkreślić, że dwoje wybitnych władców — Fryderyk I i Katarzyna II — doczekało się obszernych i udanych biografii. Interesowali się też polscy historycy rewolucją amerykańską, nie tylko w kontekście spraw polskich, ale badając kształtujące się za oceanem nowe formy ustrojowe. Jeden zaś z przywódców rewolucji, Jefferson, uzyskał obszerną biografię¹¹⁴.

Wielki problem, rewolucja francuska, chronologicznie należy do XVIII w., ale tematycznie do wieku XIX, stanowiąc jego otwarcie. Zaznaczmy więc tylko skrótowo, że budził on zainteresowanie historyków polskich.

Jan Baszkiewicz napisał trzy biografie, w których ukazuje przez pryzmat działalności swoich bohaterów: Ludwika XVI, Robespierre'a i Dantona, organizację władz oraz charakteryzuje społeczeństwo francuskie doby rewolucji. Podobną metodę zastosował Stefan Meller, pisząc biografię

¹¹⁴ S. Salmonowicz, *Fryderyk II*, Wrocław 1980; A. Serczyk, *Katarzyna II*, Wrocław 1978; I. Rusinowa, *Jefferson a początki amerykańskiego systemu partyjnego (lata 1790 - 1800)*, Warszawa 1984; Z. Libiszowska, *Tomasz Jefferson*, Wrocław 1984.

Desmoulinsa¹¹⁵. Jan Baszkiewicz wraz ze Stefanem Mellerem napisali pracę: *Revolucja francuska 1789 - 1794. Społeczeństwo obywatelskie* (Warszawa 1983), dając charakterystykę armii, podstawowych problemów ustrojowych, spraw gospodarczych i rewolucji kulturalnej.

Należy zaznaczyć, że ukazują się dwa wydawnictwa ciągłe, specjalistyczne, poświęcone wiekowi XVIII. Pierwszym pismem jest „Wiek Oświecenia”. Przewodniczącym Komitetu Redakcyjnego tego czasopisma jest Stanisław Lorentz, a wiceprzewodniczącymi byli: Bogusław Leśnodorski i Zdzisław Libera. Po śmierci Bogusława Leśnodorskiego wielka część pracy nad czasopismem obciążała Zdzisława Liberę. Poziom artykułów zamieszczanych w „Wiek Oświecenia” jest wysoki. Pismo od strony naukowej i edytorskiej przedstawia się dobrze.

Drugim periodykiem poświęconym XVIII wiekowi jest „Warszawa XVIII wieku”, gdzie jako redaktor naukowy dużo pracy włożył Jerzy Kowecki. Zamieszczono tu prace naukowe z różnych dziedzin życia miasta, wzbogacając naszą wiedzę o Warszawie stanisławowskiej¹¹⁶.

¹¹⁵ J. Baszkiewicz, *Maksymilian Robespierre*, Wrocław 1976; tenże, *Danton*, Warszawa 1978; tenże, *Ludwik XVI*, Wrocław 1985; S. Meller, *Kamil Desmoulin*, Warszawa 1982.

¹¹⁶ *Wiek Oświecenia*, Warszawa 1978 - 1984, t. 1 - 4; *Warszawa XVIII wieku*, z. 1 - 3, Warszawa 1972 - 1975.